

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİMDALI

KARS VE ÇEVRESİNDEKİ URARTU YAZITLARINDA
GEÇEN YER İSİMLERİNİN LOKALİZASYONU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Ali DERNEK

TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL

KARS-2013

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Ali DERNEK'e ait "Kars ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarında Geçen Yer İsimlerinin Lokalizasyonu" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı-Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak oy birliğiyle/oy-
çokluğuyla kabul edilmiştir.

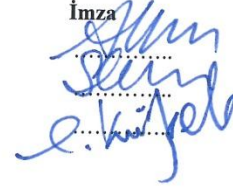
Öğretim Üyesinin Unvanı, Adı ve Soyadı

Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL

Yrd. Doç. Dr. Ş. Cem TUYSUZ

Yrd. Doç. Dr. Ertan KÜÇÜKEFE

İmza

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun
...../...../2013 tarih ve/..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

UYGUNDUR

...../...../2013

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum, “Kars ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarında Geçen Yer İsimlerinin Lokalizasyonu” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

24/06/2013

Adı Soyadı : Ali DERNEK

İmza:

PLAGIARISM

I hereby declare that all information in this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct. I also declare that, as required by these rules and conduct, I have fully cited and referenced all material and results that are not original to this work.

24/06/2013

Name Surname: Ali DERNEK

Signature :

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ.....	V
KISALTMALAR.....	VI
TABLO, ŞEKİL VE SİMGE LİSTESİ.....	VII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU ANADOLU COĞRAFYASI

1.1. Yüzey Şekilleri.....	2
1.2. İklim.....	3
1.3. Bitki Örtüsü.....	4
1.4. Hidrografya.....	5

İKİNCİ BÖLÜM

URARTU TARİHİ VE KÜLTÜR MEDENİYETİ

2.1. Urartu Tarihi.....	8
2.2. Mimari.....	15
2.3. Ulaşım.....	18
2.4. Din.....	20
2.5. Madencilik.....	21
2.6. Sulama Sistemi.....	22
2.7. Yazı.....	23
2.8. Seramik.....	24
2.9. Ölü Gömme Gelenekleri.....	26

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARS VE ÇEVRESİNDEKİURARTU YAZITLARINDA GEÇEN YER İSİMLERİNİN LOKALİZASYONU

3.1.Ardahan Bölgesi Yazıtları.....	29
3.1.1.Ortakent (Hanak) Yazıtı.....	29
3.1.1.1.Tariu Ülkesi.....	29
3.1.1.2.Husa Ülkesi.....	30
3.1.1.3. Bia Ülkesi.....	30
3.1.1.4. Diauehi Ülkesi.....	30
3.1.1.5. Ahuria Şehri.....	31

3.1.2. Taşköprü Yazıtı.....	31
3.1.2.1. Maqaltu Ülkesi.....	31
3.2. İğdır Bölgesi Yazıtları.....	32
3.2.1. Başbulak Yazıtları.....	32
3.2.1.1. Minuahinili kalesi.....	32
3.2.1.2. Solagert Yazıtları.....	32
3.2.2. Erikuahi Ülkesi.....	33
3.2.2.1. Luhiuni Şehri.....	33
3.3. Kars Bölgesi Yazıtları.....	34
3.3.1. Sarıkamış Yazıtı.....	34
3.3.1.1. Ahuriani Şehri.....	34
3.3.1.2. Astu Şehri.....	35
3.3.1.3. Etiuni Ülkesi.....	35
3.3.2. Zivin-Süngütaş Yazıtı.....	35
3.3.2.1. Sasili Şehri.....	36
SONUÇ.....	37
KAYNAKLAR.....	38
LEVHALAR	65
ÖZGEÇMİŞ.....	70

ÖZET

Çalışmamızda Kars ve çevresinde yer alan Urartu Yazıtlarındaki yer adlarının lokalizasyonu yapılmıştır. Önceki çalışmalarda yapılan lokalizasyonlar birbiriyle karşılaştırılarak daha kesin bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

Bir önceki araştırmalardan faydalanılarak hazırlanan çalışmanın daha sonraki çalışmalara da kaynaklık yapabileceği kanaatindeyim. Çalışmada bölgedeki yazıtlarda adı geçen yer adlarının daha önce dağınık haldeki hali bir araya getirilerek bir rehber eser oluşturulmaya çalışılmıştır. Kuzey Doğu Anadolu da varlığı görülen Urartuların yaşadığı yerler hakkında fikir veren eser bu bölgede araştırma yapacak araştırmacıların Urartuların hâkimiyet alanı hakkında fikir sahibi olmalarında etkili olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Yazıt ve Lokalizasyon

ABSTRACT

In our study, the localization of the place names in Urartian scriptures in Kars neighbourhood were made. It has been aimed to reach a more certain result by comparing the localizations having been done in the previous studies.

We believe that the study which has been carried out by benefiting from the previous studies will be reference for the following studies. It has been tried to form a guide study by bring together all the scattered place names which are mentioned in the scriptures in the region. This study gives idea about the places in which Urarus lived in Northeastern Anatolia and it will be beneficial in being reference in terms of dominance area of Urartus for the researchers who will research in this region

Key Words: Urartian, Scripture and Location

ÖNSÖZ

Çalışma alanımız Kuzey Doğu Anadolu bölgesinde bulunmaktadır. Ardahan, Iğdır ve Kars çevresinde yer almaktadır. Bu bölgede dağlık alanların içinde verimli bir plato görünümündedir. Bölgedeki iklim küçük de olsa farklılık göstermektedir. Özellikle Iğdır bölgesinde kışları aşırı soğuklar görülmemektedir. Bölgede irili ufaklı birçok akarsu bulunmamaktadır. Yağış rejimi olarak yazları fazla yağış alan bir bölge, bundan dolayı uzun boylu çayırlar bitki örtüsünü oluşturmaktadır.

Yapmış olduğumuz araştırmalarla bölgenin tarihi ve arkeolojik zenginliklerle dolu olduğunu görmüş olduk. Özellikle bu sahada uzun zamandır Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN başkanlığında çalışma yapan “Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi” ekibinin ortaya çıkarmış olduğu bölgede Eskiçağ Tarihini aydınlatacak çalışmalar yapılmıştır. Kıymetli hocam Yrd. Doç. Akın BİNGÖL’ün yönlendirmeleri ile bölgenin Tarihini ve Arkeolojisini değerlendirmeye gayret ettim. Hiç şüphesiz hocam Akın BİNGÖL’ün emeği unutulmaz. Kendilerine desteklerinden dolayı teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Çalışmalarında desteklerini esirgemeyen Arş. Gör. Mustafa KARAGEÇİ’ye, sayın Zeki DAŞCI’ya, Dr. Halim KORUCUYA ve Sevgili Eşim Meryem DERNEK’e çok teşekkür ederim.

Bu çalışma Kafkas Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) tarafından 2011-FEF-22 sayılı proje ile desteklenmiştir.

KARS-2013

Ali DERNEK

KISALTMALAR

AAA	Annals of Archaeology and Anthropology, London.
AA	Archäologischer Anzeiger, Berlin.
Ac	<i>Ant Hung</i> Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapeşte
AfO	Archiv für Orientforschung, Berlin-Graz.
AfO-NF	Archiv für Orientforschung-Neue Folge, Berlin.
AJA	American Journal of Archaeology.
AST	Araştırma Sonuçları Toplantısı
E.T.Ç.	Erken Tunç Çağ
G.D.Ç.	Geç Demir Çağ.
G.T.Ç.	Geç Tunç Çağ
IRAN	Journal of the British Institute of Persian Studies, London.
IRAQ	Published by the British School of Archaeology in Iraq, London.
İA	Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, İstanbul.
JA	Journal Asiatique, Paris
JAOS	Journal of the American Oriental Society, New Haven.
JCS	Journal of Cuneiform Studies, New Haven.
MTA	Maden Tetkik Arama Enstitüsü Dergisi, Ankara.
O.Ç.	Orta Çağ.
RA	Revue Archéologique, (Nouvelle Série) Paris.
TAD	Türk Arkeoloji Dergisi, Ankara.
TÜBA-AR	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, İstanbul.
UKN	Urartskie Kliobraznyne Nadpisi, Moskova.
VDI	Vestnik Drejnev İstorii, Moskova.
WVDOG	Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Gesellschaft, Leipzig.
ZA	Zeitschrift für Assyriologie, Berlin.

LEVHALAR

Resim 1: Urartu Yayılım Haritası

Resim 2: Ortakent(Hanak) Yazıtı

Resim 3: Taşköprü Yazıtı

Resim 4: Başbulak Yazıtı

Resim 5: Solagert Yazıtı

Resim 6: Sarıkamış Yazıtı

Resim 7: Zivin-Süngütaş Yazıtı

GİRİŞ

İnsanlığın yerleşik hayata geçmesi avcılığı ve toplayıcılığı bırakıp geçimini topraktan sağlamasıyla başlamıştır. Toprağa bağlı yerleşmeler gerek kendini savunma amaçlı olsun gerek hâkimiyet alanını genişletme amaçlı olsun topluluklar birbiriyle mücadeleye başlamıştır¹. Bu mücadelede Krallar başarılarını halka ve Tanrıya arz etmek amacıyla yazıtlar diktirmişlerdir. Taş üzerine yazılan bu yazıtlar günümüze kadar ulaşmaktadır.

İşte bizde bu çerçevede Ardahan, Iğdır ve Kars'ın Tarihi ve Arkeolejik özelliklerini inceleyerek bu yazıtları gün yüzüne çıkarmak istedik². Yazıtların bazılarında günümüze kadar gelebilen izlere rastlanırken bazıları ise yok olma tehlikesi altında. Doğa olayları sonucu yazıtların üzerini kapatması tehlikesi ve kaçak kazılarda bu yazıtlar zarar görmektedir. Bu çalışma Transkafkasya bölgesindeki Ardahan, Iğdır ve Kars hakkında bilgi elde etmemize yardımcı olacaktır.

Bölge hakkında ayrıntılı bilgiler ise Kars Kafkas ve Erzurum Atatürk Üniversitelerinin yapacakları ayrıntılı çalışmalarla gün yüzüne çıkabilir. Bu yönde araştırmalar devam etmektedir.

¹ Kozbe-Ceylan, 2008

² Topaloğlu, 2006

BİRİNCİ BÖLÜM

1. DOĞU ANADOLU BÖLGESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. Yüzey Şekilleri

Doğu Anadolu Bölgesi, büyüklüğünün yanında, fiziki yapısıyla da Türkiye'nin en büyük ve en dağlık bölümünü oluşturmaktadır³. Bölgenin doğusunu İran, Ermenistan, Gürcistan ve Nahçıvan, batısını, Çimendağı, Kızıldağ, Beydağı, Yılandağ, Gürün, Hezanlı, Derbent Dağları'nın yüksek dorukları, kuzeyini Kuzey Anadolu Dağ Kavisi, güneyini Cudi Dağı ile Irak sınır oluşturmaktadır. Araştırmamıza konu olan merkezler Kars, Ardahan ve Iğdır ise Doğu Anadolu bölgesinin en yüksek bölümünü oluşturmaktadır⁴. Doğu Anadolu Bölgesi'nde bütün jeolojik zamanlara ait toprak yapıları bulunmaktadır. Bölge 3. Jeolojik Zaman'da ve 4. Jeolojik Zamanın başlarında jeolojik ve morfolojik anlamda önemli özelliğini teşkil eden volkanik yapısı oluşmuştur.

Kuzey Doğu Anadolu Bölgesi önemli bir kısmı iki bin metrenin üzerinde olan platolar ve bu platoları yer yer kesintiye uğratan büyük dağ sıralarından oluşmaktadır. Bu dağlık bölgenin en alçak yerini Iğdır Ovası (875 m.) oluştururken aynı yer bölgenin ve ülkenin en yüksek dağı olan Ağrı Dağı'nı da (5137m.) il sınırlarında barındırmaktadır.

Doğu Anadolu bölgesi iklim, jeolojik ve fiziki yapısıyla Yukarı Fırat, Erzurum-Kars, Yukarı Murat-Van ve Hakkâri Bölümü olmak üzere dört bölüme ayrılmaktadır. Araştırma eserlerde "Yüksek Ülke" olarak adlandırılan bölge, diğer bölgelerdeki dağ yüksekliğinde verimli ovalara sahiptir⁵. Bu ovalardan en önemlileri Muş, Bingöl, Van Gölü, Malatya, Göle, Ardahan, Çıldır, Aktaş, Erzurum, Pasin, Horasan ve Iğdır Ovaları'dır. Bölgenin yüzey şekillerini genel anlamda kuzeyden güneye doğru şu şekilde sıralanmaktadır. En kuzeyde, Erzurum-Kars Platosu'nun da içinde bulunduğu Kargapazarı (3280m.), Gavurdağ (3109m.), Kop (2360m.) ve

³ Erinc, 1953; Saraçoğlu, 1989

⁴ Atalay-Mortan, 2003: 415.

⁵ Atalay-Mortan, 2003: 415.

Çimendağı (2,749m.)yer alır. Ardından Karasu-Aras Dağları olarak da bilinen ve Munzur Dağlarıyla başlayıp doğuya doğru Mercan (3450 m.), Bağırpaşa (3282 m), Palandöken (3142 m.), Aşağıdağ (3270 m.) gibi dağlarla devam eden dağ sırası yer alır. Karasu-Aras Dağlarının doğusunda ise bölgenin en büyük dağı olan Büyük Ağrı (5137m.) ve Küçük Ağrı yer bulunmaktadır⁶. Karasu-Aras Dağlarını, Elbistan Havzası'dan başlayarak birbirlerinden dağlık eşiklerle ayrılan Malatya, Elazığ, Uluova, Bingöl, Muş, Van ve Yüksekova Havzaları takip etmektedir. Bu havza sıralanışını takip eden Murat Suyu'nu güneyden geniş bir kavis çizerek bölgeyi Güneydoğu Anadolu Bölgesinden ayıran Güneydoğu Toros Dağları'na ulaşılır. Yukarı Murat ile Doğubayazıt depresyonlarının güneyinden başlayan ve Van Gölü'nün doğusunda yer alan kuzeyden güneye doğru gidildikçe yükselen Mengene Dağlık Alanı ise bölgenin en güney doğusunu oluşturmaktadır.

1.2. İklim

Yükseltinin fazla olduğu bölge ve denizden uzaklığı nedeniyle genel olarak karasal iklim özellikleri görülmektedir. İç kesimlere gidildikçe belirgin olarak gittikçe karasallık etkisi artmaktadır. Sonbahar aylarından itibaren kış şartlarının başladığı bölgede, yaz aylarına kadar bu şartlar devam etmektedir⁷. Türkiye de yere düşen karın yerde en fazla kaldığı bölge olan Doğu Anadolu'da kış mevsiminde Sibiryaya soğuk hava basıncının bölgeyi etkisi altına alarak bu kış mevsiminde sıcaklığın -40 °C' ye kadar düşmesine neden olur. Yükselti'nin de etkisiyle bölgede karasal iklimin en şiddetli olduğu alan Erzurum-Kars Platosudur. Yıllık ortalama sıcaklık farkının yaklaşık 25°C civarında olduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nde soğukların şiddeti güneydoğudan kuzeybatıya doğru yükselmektedir. Platolarda yaz mevsimi serin geçmesine karşın, yükseltisi diğer yerlere göre daha az olan Iğdır, Malatya, Elazığ, Elbistan Ovaları'da sıcaklıklar daha yüksektir⁸. Yükseltisi ve denizden uzaklığından kaynaklanan farklı bir yağış şekli görülen Doğu Anadolu Bölgesinde özellikle Kuzeydoğu Anadolu'da en fazla yağış ilkbahar ve yaz başlangıcındadır. Özel coğrafi konumu itibarıyla oluşan bu iklim farklılıkları bölgede hayvancılığın gelişmesine ve tarımsal çeşitliliğin oluşmasına neden olmuştur.

⁶ Atalay-Mortan, 2003: 465-478

⁷ Erinç, 1953: 5; Tarkan, 1974: 8;

⁸ Tarkan, 1974: 9 vdd; Atalay, 1992: 57

1.3. Bitki Örtüsü

İklim ve yüzey şekilleri bitki örtüsünü belirleyen en temel unsurdur. Nem oranının İç Anadolu Bölgesine göre daha fazla olması Doğu Anadolu Bölgesinin orman alt sınırını yükseltmektedir⁹. Yukarı Fırat Bölümünde 1100 m.de başlayan orman doğu ve kuzeydoğuda 1800-1900 m.de başlar. Ülke'nin belki de en yüksek ormanlarını içerisinde toplayan bölgede 2800 m.ye kadar orman örtüsü görülmektedir.

Orman tabakasının bu kadar yüksekliklere ulaşmasını yazların sıcak yoğunlaşmanın sonucu oluşan yeterli sıcaklık oluşmaktadır¹⁰. Orman bitki örtüsü için oluşan bu uygun ortam bölgenin büyük bir bölümünü doğal orman sahasına dönüştürmüştür. Ancak insanoğlunun yüzyıllarca yapmış olduğu tahribat sonucunda bölgede ormanların büyük bir kısmı yok olmuş ve yok olmaya devam etmektedir.

M.Ö. 8. yüzyıla ait Asur kaynaklarında Hakkâri ve Van çevresindeki sık ormanlardan bahsedilmektedir. Ayrıca Ksenophon'da M.Ö. 5. yüzyılda Muş-Bitlis civarının ormanlarla kaplı olduğunu bildirmektedir. Yine Arap coğrafyacıları da Orta Çağ'da Ağrı Bölgesi'nde ki ormanlık alanlardan bahsetmektedirler. Doğu Anadolu Bölgesi'nde ki ormanlar soğuğa dayanıklı, "sarıçam" ve "meşelerden" oluşmuştur. Güneyde kurak ortama uygun "ardıçlar" dağların yüksek yerlerinde ise soğuğa dayanıklı "huş" ile "titrek kavaklar" bulunmaktadır¹¹. Bölgede 2000 m.ye kadar çıkan depresyon ve vadi tabanlarında da gerçek step bitki örtüsünün yöreye hâkim olduğu görülür. Ormanların tahribinden önce ancak çukur alanlarda kendini gösteren step bitki örtüsü tahribattan sonra bugün adeta bölgenin her yerini saran bir görünüş almıştır .

Doğu Anadolu Bölgesi, step, antropojen step veya dağ stepi, çayır, orman olmak üzere vejetasyon biçimlenimlerine ayrılabilir¹². Bölgenin depresyon veya havzalarında İrano Turaniyen step elemanları yaygındır. Malatya, Muş, Van, Erzurum, Erzincan, Iğdır bölümünde otsu bitkiler ilkbaharın orta ve sonlarına doğru havaların ısınması ile yeşererek çiçek açmakta, yağış durumuna göre de Temmuz, Ağustos ayı başında kuruyarak tohum saçmaktadırlar. En geç Ağustos ayı

⁹ Saraçoğlu, 1989: 470 vd.; Atalay, 1992: 161 vd.

¹⁰ Tarkan, 1974: 11 vd.; Saraçoğlu, 1989: 470 vdd.

¹¹ Tarkan, 1974: 13; Koday, 2005: 34.

¹² Erinç, 1953: 29 vdd; Atalay, 1993: 167 vd.

ortalarından itibaren bu ovalar boz ve sapsarı bir görünüme bürünmektedirler. 800–1000 m. arasında uzanan Malatya Ovası'nda otsu türler her tarafta görünürken, dere içlerinde kavak ve söğüt toplulukları ile yabani gül, ığde, böğürtlen, sumak bulunmaktadır. 1200–1300 m. arasında uzanan Muş Ovasında geven türleri ve otsu türler yer alır. 2000 m.de yer alan Erzurum Ovası'nda ise step vejetasyonu yaygındır. Buna karşın 800 m.de yer alan ığdır Ovası'nda ise pirinç, üzüm, pamuk gibi tarım ürünleri yetiştirilmektedir¹³.

Doğu Anadolu Bölgesi engebeli yapısı nedeniyle kendine özgü bir iklime ve iklime bağılıda farklı bitki örtüsüne sahiptir. Bölgede başlıca şu dört bitki örtüsü görülmektedir. Dağ Bozkırları ve Çayırlar; özellikle doğu ve kuzeydoğu kesimlerindeki yarı nemli-nemli alanlarda görülmektedir. Bölgede özellikle bozkırların bulunduğu depresyonların yamaçlarında, doğuda İran sınırı, batıda Karlıova-Varto, güneyde Başkale, kuzeyde Allahüekber dağları arasında kalan kesimde görülmektedir. Meşe Ormanları; bölgenin batı kesimindeki yüksek alanlarda görülür. Rakıma ve iklim şartlarına ayak uyduran veya kendi yetiştirme şartlarına uygun alanlar bulan orman örtüsü Güneydoğu Toroslar'ın kuzey eteklerinden başlayarak Pötürge, Hekimhan, Arapkir ve Tunceli üzerinden Erzurum'un güney kesimine kadar sokulur¹⁴.

Bozkırlar; özellikle tektonik kökenli havzalarda yaygın olarak görülür. Yükseltisi genelde 1500 m.nin altında kalan bu alanlarda yıllık yağış miktarının da 400 mm.nin altında olması bitki örtüsünü belirleyen en önemli etkidir¹⁵. Yüksek Dağ Çayırları; bölgedeki orman üst sınırındaki Alpin ve Yarı Alpin çayırlarının yetiştiği ve karasallığın etkisiyle genellikle 2500 m.nin üzerindeki dağlık alanlarda görülür. Palandöken, Karasu-Aras Dağları, Yalnızçam, Munzur, Allahüekber ve Güneydoğu Toroslar'ın yüksek kısımlarında görülür.

1.4. Hidrografya

Doğu Anadolu Bölgesi Türkiye'nin akarsu potansiyeli en yüksek olan bölgesidir. Bu potansiyel şüphesiz bölge tarihinin oluşturan en önemli faktördür. Akarsular fiziki olarak ülke sınırları oluşturmalarının yanında yaşam kaynağı olması

¹³ Erzen, 1986; Pehlivan, 1991: 18 vd.

¹⁴ Tarkan, 1974: 13 vd.; Saraçoğlu, 1989: 472 vd.; Arınç, 2006, 26 vd.

¹⁵ Atalay, 1993: 167vd.; Koday, 2005: 35 vd.

bakımından sınırları belirlemektedir¹⁶. Doğu Anadolu Bölgesi fiziki yapısı nedeniyle geçitler ve doğal yollar hep akarsuların açtığı vadilerde yer almıştır. Bu durum bölgedeki merkezlerin, geçitlerin ve tarihi yolların önemi sürekli kılmıştır.

Bölgedeki başlıca su kaynakları Kura, Aras, Fırat ve Dicle'dir. Kura Nehri, Allahüekber Dağları'ndan doğup Posof (Ardahan) yakınlarından, Gürcistan'a ve oradan da Azerbaycan'a geçerek Hazar Denizi'ne dökülür. Aras Nehri, Bingöl Dağları'ndan doğup, Kağızman'dan geçerek Iğdır'dan ülkemiz dışına çıkar. Nahçıvan-İran, Ermenistan-İran ve Azerbaycan-İran sınırlarını belirleyen Aras, Kura Nehri gibi Azerbaycan'a geçerek Hazar Denizi'ne dökülür. Ülkemizin en uzun akarsuyu olan Fırat ise, Karasu ve Murat adlı iki kolun birleşmesinden oluşur. Dumlulu Dağları'ndan (Erzurum) doğan Karasu; Fırat'ın en uzun kolu olarak "Fırat" adını oluşturarak nehrin ana kolu olmaktadır¹⁷.

Ülkemizde suladığı verimli ovalar dışında "Mümbit Hilâl" olarak adlandırılan ve Mezopotamya'ya hayat veren Fırat nehri iki nehirden biridir. Fırat, daha doğrusu Karasu Dumlulu dağlarından doğduktan sonra kuzeydoğu- güneybatı yönünde akarak Erzincan'ı geçip Elazığ İli sınırlarında Murat kolu ile birleşmektedir. Elazığ'dan itibaren kuzey-güney yönünde akarak Şanlıurfa'dan Suriye'ye geçmektedir. Suriye ve Irak çöllerine hayat veren Dicle ile birleşerek "Şattü'l Arap" adını alarak Basra Körfezi'ne dökülmektedir¹⁸. Herodotos eserinde nehrin büyük, derin ve hızlı olduğunu belirtmekte, ayrıca Babil'e hayat verdiğini de vurgulamaktadır.

Kaynağını Doğu Anadolu'dan alan diğer bir akarsuda Dicle Nehri'dir. Hazar Baba Dağı'ndan (Güneydoğu Toroslar) doğan Dicle, Batman yakınlarında Botan Çayı ile birleşerek Türkiye-Suriye sınırı boyunca akarak Cizre yakınlarında Irak'a girer. Daha sonra Basra yakınlarında Fırat ile birleşerek "Şattü'l Arap" adını alıp Fırat gibi Basra Körfezine dökülür¹⁹.

Bölgede göller genellikle volkanik olaylar sonucu oluşmuştur. Püskürmeler sonucu oluşan krater çanaklarında ve lav setlerinin oluşturduğu bu göllerin bölgedeki en büyüğü 3713 km² yüzölçümü ile ülkemizin de en büyük gölü olan Van Gölüdür. Kapalı bir havza özelliği taşıyan göl, kuzeydeki volkanik arazinin sodyumlu

¹⁶ Atalay-Mortan, 2003: 439-445.

¹⁷ Girgin-Bulut et al, 2001: 89-109.

¹⁸ Sözer, 1969; Hortmann, 1988: 582; Güney, 1990: 323 vd;

¹⁹ Tuncel, 1991:333

feldspatlı yapısı nedeniyle sodalıdır. Deniz seviyesinden 1640 m. yükseklikteki gölü Bend-i Mâhi, Altındere, Karasu ve Hoşap suları beslemektedir.

Bu akarsuların getirdiği alüvyonlarla gölün kenarlarında kıyı ovaları oluşmuştur. Bu ovalardan başlıcaları; Erciş, Muradiye, Gevaş, Gürpınar ve Van Ovası'dır. Gölün derinliği değişiklik göstermekle birlikte Tatvan İlçesi önünde 451 m.yi aşmaktadır.

Bölge'nin ikinci büyük gölü Çıldır Gölü'dür (Ardahan). Göl, Çıldır İlçesi'Nil güneyinde ve gölün batısında yer alan Kısır Dağı (3150 m.) ile Çıldır İlçesi'Nil güneydoğusunda ve gölün doğusunda yer alan Akbaba Dağı (3040 m.) volkanik dağlarından çıkan bazaltik lavlar sonucu oluşmuştur. Göl kuzey-güney yönünde 18,3 km., doğu-batı yönünde 16,2 km. uzunluğundadır. Derinliği 100 metreden fazla olan göl 115 km²'lik bir yüzölçüme sahiptir. Gölde yapılan balıkçılık faaliyetleri ve gölün çevresindeki geniş çayırılık alanlarda yapılan hayvancılık bölgenin geçim kaynaklarını oluşturmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. URARTU TARİHİ VE KÜLTÜR MEDENİYETİ

2.1. Urartu Tarihi

Doğu Anadolu merkezli kurulan ilk devlet olma özelliği taşıyan Urartu Devleti, M.Ö.13-9. yüzyıllar arasındaki Asur yazıtlarında Ur(u)ad(t)ri/Nairi Konfederasyonları olarak tanımlanan “Proto Urartu” beyliklerinin M.Ö. 9. yüzyıl ortalarında Asur saldırılarına karşı birleşmeleriyle kurulduğu kabul edilir²⁰. En güçlü dönemini M.Ö. 8-7. yüzyıllarda yaşayan ve başkenti Tuşpa olan Van Gölü havzasını²¹ içine alan Doğu Anadolu merkezli bu devletin sınırları, Kuzeybatı İran, Irak'ın küçük bir bölümü ile Ermenistan'ın güneyine kadar yayılır²². Sınırları kuzeyde Aras vadisi olarak da isimlendirilen Erzincan, Erzurum, Kars, Ardahan hattı ile Sevan gölü güney kıyıları, güneyde Güney Doğu Toroslar, doğuda Kuzeybatı İran içlerine (Urmiye Gölü havzası), batıda Fırat Nehri (şimdiki Karakaya baraj alanı) olarak çizilebilir²³. İşpuini-Menua ortak krallık dönemine ait Kelişin yazıtı ve I. Rusa dönemine ait Topzawa Steli üzerinde olduğu gibi çift dilli yazıtlarda Urartu isminin karşılığı olarak biaini ismi geçtiği ve kendilerine biaini(li) dedikleri görülür²⁴.

²⁰ M. Taner Tarhan, Urartu Devletinin Kuruluş Evresi Ve Kurucu Krallardan Lutipri = Lapturi Hakkında Yeni Görüşler *Anadolu Araştırmaları VIII-1980*, İstanbul 1982, 69-114; Altan Çilingiroğlu, Urartu ve Kuzey Suriye, Sitasal ve Kültürel İlişkiler, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1984, 3vd.; M.Taner Tarhan, Urartu Devletinin Yapısal Karakteri IX Türk Tarih Kongresi-1981, Ankara 1986, 285-303; M.Taner Tarhan-Veli Sevin, Van Kalesi ve Eski Van Şehri 1990 Yılı Çalışmaları, *Bulleten*, Cilt LVI, Ankara 1992, 1081-1101, 1090; M. Taner Tarhan, Recent Reserach At The Urartian Capital Tushpa *Tel Aviv* Vol 21, No: 1, Tel Aviv 1994, 22-58; Çilingiroğlu, 1997, 16 Vd.; Hakan Sivas, Urartu Çanakçömleği Üzerine Yeni Gözlemler (Tuşpa, Karagündüz Ve Ayanis Kazıları Işığında), (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998, 2; Veli Sevin The Origins Of The Urartians In The Light Of The Van/Karagündüz Excavations *Anatolian Studies*, Vol. 49, Anatolian Iron Ages 4. Proceedings Of The Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium Held At Mersin, 19-23 May 1997 British Institute At Ankara 1999, 159-164; Sevin-Özırat-Kavaklı, 2000, 858-859; M.Taner Tarhan, Tuşpa'nın Aşağı Şehir-Van Kalesi Höyüğü, Urartu:Savaş ve Estetik, İstanbul 2004, 98-103; Oktay Belli, Urartu Krallığı İle İlgili Araştırmaların Tarihçesi Savaş ve Estetik, İstanbul, 2004, 45 vd; Salvini, 2006, 28 vd.; Salvini, 2011, 74-101.

²¹Tarhan, 1982: 70 Vd; Çilingiroğlu, 1994, ; Çilingiroğlu, 1997; Sivas, 1998, 1; Çilingiroğlu, 1998b; Zimansky, 2004: 75-83; Belli, 2004c:45-73; Başgelen, 2005; Ceylan,-Topaloğlu, 2008: 31-36

²²Tarhan, 1982: 70 Vd; Çilingiroğlu, 1994, ; Çilingiroğlu, 1997; Sivas, 1998, 1; Çilingiroğlu, 1998b; Zimansky, 2004: 75-83; Belli, 2004c:45-73; Başgelen, 2005; Ceylan,-Topaloğlu, 2008: 31-36

²³Tarhan, 1982: 70 vd; Çilingiroğlu, 1994,14 vd.; Çilingiroğlu, 1997; Çilingiroğlu, 1998; Sivas, 1998, 1; Ceylan, 2001b, ; Bingöl, 2003, ; Zimansky, 2004: 75-83; Oktay Belli, Urartu Krallığı İle İlgili Araştırmaların Tarihçesi Savaş Ve Estetik, İstanbul, 2004, 13 Vd.; Nezih Başgelen, Van Kalesinin Kahrman Kralları, Urartular*Anadolu Uygarlıkları, Seramik Türkiye*, İstanbul 2005, 128-135; Veli Sevin, Urartu Devleti *Arkeoatlas 4*, İstanbul 2005, 75; Alparslan Ceylan-Yasin Topaloğlu, Türkiye Demir Çağı Araştırmaları Üzerine Değerlendirmeler/Doğu Anadolu, *Türkiye Arkeolojik Yerleşimleri-6*, İstanbul 2008, 31-36, Topaloğlu, 2009,

²⁴ Tarhan, 1982, 103-104; Çilingiroğlu, 1997, 28; Salvini, 2006, 28.

Uruadri ve Nairi isimleri Dağlık Bölge ve Yukarı Deniz gibi anlamları olan coğrafi bir terim olmakla birlikte zaman zaman düşman halk anlamında da tanımlamalarla Doğu Anadolu'daki göçebe ya da yarı göçebe yaşam süren beylikleri ifade ettiği kabul edilmektedir²⁵. Asur yazıtlarında Uruadri veya Nairi beylikleri olarak ifade edilen Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki beyliklerden ilk olarak Asur kralı I. Salmanasar (M.Ö. 1280-1255) bahseder²⁶. I. Salmanasar'ın oğlu I. Tikulti Ninurta M.Ö. 1244 yılında Nairi bölgesine yaptığı seferden ve buradaki 43 kralı bozguna uğrattığından bahseden yazıt dönemle alakalı ikinci yazılı kaynaktır²⁷. Bölgeyi fethettiğinden bahsettiği yazıtta kendisini kainatın kralı olarak tanımlamıştır²⁸. I. Tiglat-Plaser'e kadar geçen 8 kral döneminde Asur gücünün Yakındoğu üzerinde azaldığından olsa gerek bölge hakkında bilgi yoktur. I. Tiglat-Plaser M.Ö. 1115 te tahta geçtiğinde ilk olarak Anadolu'ya seferler yaptığını anlatan yazıtta, içlerinde Elazığ'ında yer aldığı Muşki ülkesi ile Tumme ve Daiaeni gibi yerel krallar tarafından yönetilen beyliklerden bahsetmesi açısından önemlidir²⁹. Çünkü I. Salmanasar seferinde 8 ülkeden bahsederken Tiglat-Plaser dönemindeki seferde bu sayının bir hayli arttığı 23'e ulaştığı görülür³⁰. Asur-bel-kala döneminde (M.Ö. 1074-1057) 32 Uruadri kentini ele geçirdiğinden söz eden yazılı kaynak sonrası Asur devleti Arami göçlerine maruz kaldığı için kendi içine döner ve bölgeyle alakalı bir

²⁵ Burney-Lang, 1971, 127; Çilingiroğlu, 1984, 5; Paul Zimansky, *Urartian Material Culture As State Assemblage In Anomaly In The Archaeology Of Empire Bulletin Of The American School Of Oriental Research*, No:299-300, Boston 1995, 103-115, 104; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı-Tarihi Ve Sanatı*, İzmir 1997, 14 Vd.; Yasin Topaloğlu *Kuzey Doğu Anadolu'da Urartu'nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) Ve Arkeolojik Veriler (Doktora Tezi)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2009, 37 Vd.;

²⁶ A. T. Olmstead, *Kashshites, Assyrians, and The Balance Of Power The American Journal Of Semitic Languages And Literatures*, Vol. 36, No. 2, Chicago Press/Chicago 1920, 120-153, 135; Daniel David Lunkenbill, *Ancient Records Of Assyria And Babylonia, Historical Records Of Assyria From The Earliest Times To Sargon*, Chicago Press/Chicago 1926, 38 vd.; Mirjo Salvini, *Nairi E Uruatri, Contributo Alls Storia Della Formazione Del Regno Dı Urartu*, Roma 1967, 6; Tarhan, 1982, 69 Vd.; Tarhan, 1994, 47; Sevin, 2004, 179 Vd; Mehmet Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devletinin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyası ve Ekonomik Nedenleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1998, 27 Vd.

²⁷ Lunkenbill, 1926, 49-68; Çilingiroğlu, 1997, 17.

²⁸ Bu beylikler Asur ile sürekli mücadele halinde oldukları için I. Salmanasar'dan sonra gelen Asur krallarının yıllıklarında bölgeden sürekli bahsedilir. Zaten Urartu ve öncesi hakkındaki bilgilerimizin büyük çoğunluğu bu Asur kaynaklarıdır. Genel anlamda Asur yazıtlarında propaganda amaçlı ve kendine yüceltme duygusuyla abartılı anlatımlar yer alsa da bölgeyi tanımamıza büyük katkı sağlamıştır (Tarhan, 1982, 105). Çilingiroğlu bu durum için II. Sarduri ile Asur kralı tarafından M.Ö. 753'te Kuzey Suriye önlerinde yapılan savaşı kaybettiğinden bahsetmemesiyle ilgili olarak demek ki yenilgi ve başarısızlıklar kralı yazılarda yer almamaktadır diyerek açıklamaktadır (Çilingiroğlu, 1997, 39).

²⁹ Çilingiroğlu, 1997, 19; Salvini, 2006, 30.

³⁰ Lunkenbill, 1926, 72-105; Çilingiroğlu, 1997, 19; Işıklı, 1998, 82.

sessizlik oluşur³¹. II. Tukulti-Ninurta'ya (M.Ö.890-884) ait yıllıklarda ilk kez “güçlü Nairi ülkeleri” ifadesinin yer alması artık Doğu Anadolu'da Urartu devletinin oluşmaya başladığının göstergesidir³².

Asur kralı II. Ashur-Nasir-pal (M.Ö. 883-859)³³ ile III. Salmanasar (M.Ö. 858-824)³⁴ yazılı kaynaklarındaki geçen ifadelerden özellikle Kurkh Yazıtı³⁵ ve Balawat Kapısı³⁶ üzerindeki betim altı yazıtlarda Urartu Devletinin kuruluşu, ilk başkenti kralı hakkındaki bilgiler yer almaktadır. Bu bilgilere göre yeri tam olarak bilinmeyen ilk başkent Sugunia/Arzaşkum ve ilk krala Arame'dir³⁷.

Arame'den Sonra Asur yazıtlarında geçen Lutipri-Lapturi'nin M.Ö. 832 de kral olan Sarduri'nin babası olduğu kabul edilir³⁸. Sarduri dönemine tarihlenen Madırburç yazıtı üzerinde Sarduri kendinden Lutipri oğlu Sarduri diye bahsettiği için Asur yazıtlarındaki Lapturi ile birleştirilir. Ancak Lutipri ya da Lapturinin kral olup olmadığı kesin belli değildir³⁹. Bu yazıt Van Kalesinin Kuzey batı ucunda olup üzerinde Alninu kentinde getirttiği taşlardan yaptırdığı ikinci başkent Tuşpa, stratejik konumu dolayısıyla Asur saldırılarına karşı başkent buraya taşındığı kabul edilir. Bu yazıtla birlikte artık Urartu krallarının kendilerinin yazıtlar yazdırdığı anlaşılır. Ancak Asur etkisi devam ettiği için bu yazıt Asurcadır⁴⁰.

Sarduri sonrası oğlu İşpuini'nin tahta çıkış tarihi kesin belli olmamakla birlikte Asur Kralı III Salmanasar'ın (M.Ö. 858-824) son yılları ile V. Şemsiadad'ın (M.Ö. 823-811) ilk yılları arası M.Ö. 825/824 dönemi arasında bir döneme denk geldiği kabul edilir. İşpuini ve oğlu Menua birlikte ortak krallık görevini yürüttüğü M.Ö. 820-810 dönemi sonrası Menua (M.Ö. 810-786) kral oldu. İlk işi güney ülkelerine sefer yapmak olan ortak krallık döneminde Musaşir (Ardini) kutsal kenti Urartu topraklarına katarak, Urartu'yu bir dinî inanç merkezi haline dönüştürdü. Bunu Kelişin Yazıtı olarak isimlendirilen, Türkiye Irak ve İran sınırının birleştiği Kelişin Geçidi'nden yer alan çift dilli yazıttan anlıyoruz. Yazıttan kentin Urartu'ya

³¹ Lunkenbill, 1926, 126-137; Çilingiroğlu, 1997, 20.

³² Çilingiroğlu, 1997, 20 Vd.

³³ Lunkenbill, 1926, 138-200; Çilingiroğlu, 1997,

³⁴ Lunkenbill, 1926, 200-252

³⁵ Lunkenbill, 1926, 177-182; Işıklı, 1998, 77

³⁶ Lunkenbill, 1926, 224; Çilingiroğlu, 1994, 29-41; Işıklı, 1998, 77

³⁷ Lunkenbill, 1926, 177-182; Çilingiroğlu, 1997, 21-23; Işıklı, 1998, 77

³⁸ Arame'den sonra tahta geçen I. Sarduri'nin babasının Lapturi/Lutipri olduğu Van Kalesi'nin kuzey batı ucundaki Madır Burç'ta geçer. Areme ilk kral olmasına rağmen kendisinden sonra tahta çıkan I.Sarduri'nin babasının Lutipri diye geçmesi tahttaki sülale değişikliği ile açıklanır (G.A. Melikishvili'nin Nairi-Urartu (In Russian) Tiflis, 1954; Tarhan, 1982, 86).

³⁹ Çilingiroğlu, 1997, 25

⁴⁰ Çilingiroğlu, 1997, 25

geçişinin bir dini merasimle kutlandığı ve kendi toprakları içinde farklı din ve kültürlerle olan saygı vurgulanmakla birlikte Urartu baş tanrısı olarak kabul edilen Haldi'ye olan inancın pekiştirilmesini sağladı. Bu dönemde resmi dinin şekillendiğini Meher Kapı yazıtı olarak isimlendirilen Van'daki Zimzim Dağı eteklerinde kayaya oyulan niş içerisindeki yazıtta Urartulu tanrılarla birlikte toprakları içerisinde yer alan diğer tanrılar ve kutsal kentlere de yer verilmesinden anlıyoruz. İşpuni döneminde çivi yazısı da geliştirildi. Kalecik, Aşağı Anzaf ve Zivistan gibi savunma kaleleri inşa ederek Tuşpa Kalesi'nin güvenliği sağlama çalışmış ve başkenti koruduktan sonra daha ileri noktalara seferler düzenlemeye başlamıştır. Ortak krallık döneminde imar faaliyetleri de oldukça ileri gitmiş, dini anlamdaki yeniliklerle birlikte Asur'dan etkilenerek atlı savaş arabaları ve süvariler oluşturarak orduda da yenilikler yapan kuzeye ve doğuya doğru seferler yaptı.

Menua babasıyla birlikte Urartu sınırlarını genişleterek ekonomisi geliştirilmekle kalmadı kültürel, dini ve askeri yönden ülkesini geliştirdi. Birçok sulama kanalları ve yollar inşa ettirerek ülkesini bayındır hale getirdi. Geliştirdiği sulama kanalları projeleri ve inşa ettirdiği yollardan Urartu topraklarının tümüne yayılan bir ağ inşa ettirdi. Kuzeyindeki Ağrı, Patnos ve Eleşkirt'e seferler düzenleyerek buraları topraklarına katan ve Anzavur tepe kalesini inşa ettiren kral babasının yaptırdığı Aşağı Anzaf kalesinin karşısına Yukarı Anzaf Kalesini Ve Van-Muradiye yolu üzerinde Körzüt kalesini kurdurarak askeri anlamda kuzeye Urmiye gölü civarına ve Erzurum'a seferler planladı. Kuzey batı İran'a düzenlediği seferlerde dönemin en önemli kalelerden biri olan Hasanlu Kalesini ele geçirdiği, burada yapılan kazılarda M.Ö. 800'le tarihlenen yanmış yapıları tahrip eden surları diktirdiği kabul edilir. Batıya doğrudan yönelen Menua Elazığ ve Fırat Nehri civarına ilgi duymuş nihai hedefi olan bakır ve demir gibi yeraltı zenginliklerine sahip önemli ticari yollar kavşağındaki Maletialhe (Malatya) krallığı ve çevresine ulaşmıştır⁴¹.

I. Argiştı (M.Ö. 786-764) babası Menua'nın askeri ve imar faaliyetleri sayesinde başarı grafiğini yükseltmiş babasının hedefi olan Diauehi krallığı önderliğindeki birçok kabileyi saltanatı altına alarak kuzey doğuya Gökçe Göl civarına yönelerek buradaki Uiteruhi ülkesinin zenginliklerine ulaşmıştır. Van Kalesinde dik yamaçlarında yer alan Horhor yazıtı askeri eylemlerinin 15 yıllık dönemini anlatmıştır. Menua döneminde gördüğümüz toplu nüfus aktarımı ve

⁴¹ Çilingiroğlu, 1984, 20 vd.; Çilingiroğlu, 1997, 31, Topaloğlu, 2009, 49.

iskanpolitikalarını iyi bir şekilde uygulayan I. Arğişti Ereputi (Arin-Berd) kentinde olduğu gibi siyasi bir istikrar sağlamayı amaçlamıştır. Ayrıca kurduğu Arđiştihinili (Armavir-Blur) gibi yeni kentlere kendisine bağlı halklardan yerleştirerek askeri seferlerin başarısı sürekli hale getirmeyi ve ticaret yolları üzerinde kurduğu karakollarla buraları güvence altına almaya çalıřmıştır⁴².

Babası I. Arđiști'nin sağladığı istikrar dönemi sonrası II. Sarduri'ye Kayalidere ve Çavuştepe (Sardurihinili) gibi yeni yerleşim yerleri kurmak, ganimet elde edecek yeni ülkeler elde etmek kalmıştır. Urartu ulaşacağı son doğal sınırlara ulaşmış, sınırlar Toros Dağları'nı aşarak Suriye içlerine değin uzanmıştır. II. Sarduri hakkındaki bilgilerin önemli bir kısmına Van Kalesi'nin kuzeydoğu tarafındaki halk tarafından "Analı Kız" veya "Hazine Kapı" olarak adlandırılan iki büyük kaya nişi içindeki yazıtlarda yer alır. Bu yazıtlarda Kuzey Suriye ticaretini denetim altına aldıktan sonra, Kommagene Krallığı'nı ve Malatya Krallığı'nı, "Arabalar Ülkesi" olarak adlandırılan Çoruh Vadisi ve yakın çevresine seferler düzenleyerek onları haraca bağladığı anlaşılır. Genel anlamda Güney Doğu Anadolu kuzey Suriyedeki devletler üzerinde kurmak istediği hakimiyeti sağlayarak Asurla karşı karşıya gelen II. Sarduri Kuzey Suriye önlerinde Assur-Ninari V'i (M.Ö. 754-745) mağlup ederek Akdeniz ticaret yollarını ele geçirmiştir. Yunanistan ve Etrurya'daki mezarlarda bulunan Urartu buluntularının Doğu Akdeniz'deki liman kentleri yoluyla buralara kadar ulaştığı savını dođrular⁴³. Ancak devletini zirvelere çıkarmayı başaran II. Sarduri kurduğu koalisyon güçleriyle birlikte saldırıya geçen Asur'la Halfeti yakınlarında yaptığı meydan savaşını kaybederek zirveden inmeye başlar. Bu galibiyet sonrası Kuzey Suriye'de gücü tekrar eline alan III. Tiglatplaser komutasındaki Asur ordusu başkent kapılarına dayanır. Kış gelmesiyle geri çekilmek zorunda kalsa da artık Urartu'ya bağlı uç boylarında kopmalar başlar ve yenilgiler sonrası tahta yeni kral I. Rusa geçer⁴⁴.

I. Rusa (M.Ö. 735-714/713) oldukça sıkıntılı bir dönemde Urartutahtına geçmiştir. Alınan mağlubiyetlerle toprak bütünlüğu yanında psikolojik üstünlüğünü de Asur'a kaptıran Urartu krallığı bekleyen önemli tehlikeler ve düşmanlar vardır. Bunların başında atlı kavimler olarak tanımlanan ve Kafkaslardan Anadolu'ya giren Kimmerler'in saldırıları yanında Asur'un başına geçen II. Sargon'un M.Ö. 714

⁴² Salvini, 2006, 66 vd.

⁴³ Çilingiroğlu, 1997, 38-39

⁴⁴ Çilingiroğlu, 1997, 35; Topaloğlu, 2009, 56

yılında başlattığı büyük seferdir. Sargon'un sekizinci yıl seferi olarak da isimlendirilen ve Urartu için büyük bir yıkım olan bu sefer sonucu Urartu ordusunu büyük bir bozguna uğratarak tarafsız ve kutsal sayılan Muşaşir/Ardini Tapınağı ile Sarayı'nı yağmalamıştır. Eski Doğu dünyasının en büyük Tapınağı olan ve Urartu Krallığı'nın kalbi sayılan Muşaşir/Ardini Tapınağı'nın yağmalanmasının o dönemde büyük bir infial oluşturduğu anlaşılmaktadır⁴⁵. Muşaşir yağmasından sonra I. Rusa'nın öldüğü ve yerine II. Arğışti'nin geçtiği görülmektedir. I.Rusa'nın ölümü üzerine farklı bilgiler bulunmaktadır.

II. Arğışti (M.Ö. 714/3-685) ile ilgili yazılı belgeler oldukça sınırlı olmakla birlikte II. Sargon'a ait bir yazıtta Urartu devletinin Kuzey Suriye ve güney doğu Anadolu'daki kent devletlerini kendi yanına çekmek için uğraş verdiği ve bu eylemde bazı başarılar elde ettiği belirtilir. II. Arğışti'yi saltanat yıllarında en fazla Kafkaslardan Anadolu'ya giren Urartu topraklarını geçerek batıya Frigya'ya doğru devam eden göçebe kavimler olmuştur. Bu kavimler M.Ö. 685'te Gordion kentini tahrip eden Kimmerlerdir. Babası gibi Kimmerlerle savaşan ve yenilen II. Arğışti'nin topraklarını kasıp kavuran bu halk geri döndüğünde onlardan korunmak amacıyla sığınmak için güçlü sur duvarlarına sahip kale kaleler yaptırdığı, Erzincan Altıntepe Urartu Kalesi'nde bu düşünceyle yapıldığı kabul edilir⁴⁶. Altıntepe de Urartu'nun kale yapmak istemesinin ekonomik ve ticari gerekçeleri de olmalıdır. Ayrıca kalede mezar odalarından birinde ele geçen bronz kap üzerindeki yazıtta II. Arğışti dönemine verilmektedir. Kimmer tehlikesinden kurtulan II. Arğışti saltanatı süresince ekonomik veya askeri amaçlı yeni yönetim merkezleri inşa etmeye, sulama sistemleri oluşturmaya ağırlık vererek, halkın yaşam standartlarının yükseltmeyi ve üretimi artırmaya çalışmıştır. Özellikle Van Erciş yakınlarında bulunan yazıtlar bu

⁴⁵ François Thureau-Dangin, Une Relation De La Huitieme Campagne De Sargon, (714 Av. J.C.), Paris 1912, XVI-XX; Horace Abram Rigg, Jr. Sargon's Eighth Military Campaign, *Journal Of The American Oriental Society*, Vol. 62, No. 2 (Jun., 1942), 130-138; Edwin M. Wright, The Eighth Campaign Of Sargon II Of Assyria (714 B. C.) *Journal Of Near Eastern Studies*, Vol. 2, No. 3. (Jul., 1943), 173-186; Altan Çilingiroğlu, Sargon'un Sekizinci Yıl Seferi *Anadolu Araştırmaları*, Cilt IV-V, 1976/1977, İstanbul 1977, 235-251; Walter Mayer, Sargons Feldzug Urartu-714 V. Chr. Eine Militärgeschichtliche Würdigung, *Mitteilungen Der Deutschen Orien-Gesellschaft Zu Berlin*, Number 112, Berlin 1980, 13-35; Oscar White Muscarella, The Location Of Ulhu And Uişe In Sargon II's Eighth Campaign, 714 B. C. *Journal Of Field Archaeology*, Vol. 13, No. 4, Boston 1986, 465-475; Paul Zimansky, Urartian Geography And Sargon's Eighth Campaign, *Journal Of Near Eastern Studies*, Vol. 49, No. 1. Chicago 1990, 1-21; Çilingiroğlu, 1997, 42-43; Galo W. Vera Chamaza, Der VIII. Feldzug Sargons II, Eine Untersuchung Zu Politik Und Historische Des Späten 8. Jhs. Chr. (II), *Archaeologische Mitteilungen Aus Iran*, Band 28 1995/1996, Berlin 1997, 235-269; Krzysztow Jakubiak, Some Remarks On Sargon II's Eighth Campaign Of 714 B.C. *Iranica Antiqua*, Vol XXXIX, 2004, 191-202; Belli, 2004, 56 Vd.

⁴⁶ Boris B. Piotrovsky, Urartu, (Çev. J. Hogart), Switzerland 1969, 125-128; Burney-Lang 1971, 158; Çilingiroğlu, 1997, 43.

imar faaliyetlerini anlatmaktadır. Aynı yazıtlardan bölgede kurulan Arğıştihinili olarak bahsedilen kentin Muşaşır'ın yağmalanmasıyla madencilikte önemli bir yara alan Urartu'nun özellikle kuzeyde yeni maden yatakları ve atölyeleri kurulmuştur. Ancak dış tehdit bu reformları olumsuz yönde etkilendiğinden, akıllıca bir politika izleyerek Kimmerlerle anlaşarak Kimmer tehdidini kendi topraklardan uzaklaştırarak Anadolu'nun içlerine yönlendirmeyi başarmıştır. Bu anlaşmayla Urartu-Kimmer ilişkileri daha iyi bir hale gelmiş ortak düşmana karşı askeri faaliyetlere girişilmiş, Urartu ordusunda ücretli Kimmerler yer almıştır. Kimmer etkisiyle Asur ordusu M.Ö.705'de Tabal'da büyük bir bozguna uğratılarak Asur Kralı II. Sargon öldürülmüştür⁴⁷.

II. Arğışti'den sonra Urartu tahtına geçen II. Rusa (M.Ö. 685-645) dönemi yeniden doğuş olarak adlandırılan dönemdir. Kimmer ve İskit saldırılarıyla büyük bir sarsıntı geçiren Urartular'da, II. Arğışti ile başlayan toparlanma bu dönemde de devam etmiştir. Yazıtları çok olmayan bu dönemde farklı olarak kil tabletlerin tamamı bu kral dönemine aittir. II. Rusa bu toparlanmayı öncelikle maden kaynaklarının zenginliğiyle ekonomik anlamda yapabileceği düşürerek daha zengin olan kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinde yeni ekonomik ve yönetim merkezleri, kaleler ve sulama tesisleri kurma yoluna gitmiştir. Kuzeybatı İran'da Rusa-i Uru-Tur (Bastam), Gökçe göl Kıyısında, Transkafkasya'da kurulan Teişebahinili (Karmir-Blur), Van Ovası içinde Qilbani Dağı önündeki Rusahinili (Toprakkale), Eiduru Dağı önündeki Rusahinili (Ayanis), Van Gölü'nün batısında Ziquini Bölgesi'nde, Adilcevaz Kef Kalesi II. Rusa döneminde kurulan önemli merkezlerdendir⁴⁸. Bu şehirlerde en az üç tanesi başkent Tuşpa yakınında ve koruma sistemi içerisinde muhtemel saldırılara karşı yerleştirilmiştir. Bastam ve Karmir Blur kaleleri ise en önemli eyalet merkezi içinde ve atlı kavimler olarak adlandırılan kimmerlerin geçiş güzergahında olası tehlikelere karşı kurulmuştur. Zaman zaman göçebe kavimlerle ortak hareket etme politikası güden II. Rusa aynı zamanda bu göçebe kavimlerinin saldırılarından korktuğu için ortak düşmana karşı Asur'a da elçiler yolladığı Asur yazıtlarında geçer⁴⁹. Bu imar faaliyetleri Urartu halkının yaşam seviyesini yükseltmiş olsa da II. Rusa'dan sonra Urartu'nun gerilemesinin önüne geçilememiştir. II.

⁴⁷ Çilingiroğlu, 1997, 43-45.

⁴⁸ Çilingiroğlu, 1997, 45; Paul Zimansky, The Cities Of Rusa II And The End Of Urartu, *Anatolian Iron Ages, Proceedings Of The Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium Held At Van, 6-10 August 2001*, (Ed. A.Çilingiroğlu And G. Darbyshire), British Institute At Ankara Published, London 2005, 235-240.

⁴⁹ Çilingiroğlu, 1997, 45-46.

Rusa'dan sonra iktidara geçen III. Sarduri Asur kayıtlarında geçen son kraldır. Bu tarihten sonra Urartu kayıtlarında ismi geçenlerden bir olan Erime ne oğlu III. Rusa'dır. III. Rusa tahta çıkmıştır ancak babası Erime ne'nin karışıklık dönemi yaşanan Urartu'da tahta hiçi çıkmadığı kabul edilir. IV. Rusa Urartu idaresinden önemli bir varlık gösterememiştir⁵⁰. M.Ö. 7 yy da iranda medler tek bir güç halini almış, bölgede yaşayan iskitleride içlerine alarak Asur Devleti için gerçek bir tehlike olmuşlardır. Asur devleti M.Ö. 650'lerden itibaren eski gücünü kaybetmiş ve gittikçe gücü artan Med tehlikesi karşısında zor bir durumda kalmıştır. Doğuda Medler ve kuzeydoğuda İskitler M.Ö 612'de Babil güçleriyle birlikte Asur Başkenti Ninive'yi ele geçirmiştir. Asur Kralı Asurabalid, Ninive'nin düşmesinden sonra Harran'a çekilmiş ve M.Ö. 609'a kadar burada kalmıştır. M.Ö. 605'de Karkamış'ın de düşmesiyle Asur İmparatorluğu'nun tamamen yıkıldığı kabul edilmektedir. Asur devletinin yıkılışı bölgedeki dengeleri bir kez daha Alt üst eder. Ön Asya'daki dengeler değişince başta İskitler, Medler ve Babil'liler olmak üzere tarih sahnesine yeni politik güçler çıkmıştır. Urartu ile ilgili son bilgiler eski ahitte geçer Yeremya kral Zedekiak'ın dördüncü yılında, M.Ö. 594 te Urartu, Mennea, İskit ve Medlerin Babil üzerine saldırmasını ister. Bu Urartu adının yakın doğu yazılı kaynaklarında son geçişidir. Heredotta geçen Med Kralı Kyaksares ile Lidya kralı Alyattes arasındaki Kızılırmak yakınlarında M.Ö. 590 da yaptığı savaşa giderken Medlerin yolu üzerinde bulunan Urartu devletine de son vermiş olabilecekleri kabul edilse de bunun arkeolojik kalıntıları yoktur.

2.2. Mimari

Federal bir yapıya sahip olan Doğu Anadolu'nun merkezietçi bir yapıya sahip olması Urartu Krallığının ortaya çıkışıyla başlamıştır. Bölgenin kayalık yapısı ve sert iklim koşulları Urartu'yu ülkesini eyaletlere bölünüp valiler aracılığı ile yönetmek zorunda bırakmıştır. Hiç şüphesiz bölgenin doğal yapısı eyaletlerin sınırlarını da belirlemekteydi⁵¹. Eyaletlere savunma ve idari amaçlı kaleler yapması'nın nedenini merkezi bir gücün Urartu topraklarının tümünde görülmemesiyle açıklayabiliriz. Kurulan büyük kaleler ve kentlerde yaşayacak tarımcı bir toplum olmadan bölgede egemenlik kurmanın imkansız olduğunu anlayan Urartu, ülkenin her tarafında kaleler, kentler, su yapıları, su kanalları, karayolları ve kaya anıtları yaparak büyük bir bayındırlık faaliyeti yürütmüştür. Askeri mimarinin

⁵⁰ Çilingiroğlu, 1997, 46.

⁵¹ Sevin, 1999: 166-168.

hemen hemen tamamını oluşturan kalelerin belirli bir standardının olmadığı bölgenin doğal şartlarına göre inşa edildikleri anlaşılmaktadır. Savunma amaçları dışında özellikleri bulunan bu kaleler bir askeri üs olmanın yanı sıra çevresinde yaşayan insanların gerektiğinde sığınacağı bir sığınak, asker ve yöneticilerin yaşadığı bir ev ve Urartu'nun bölgedeki egemenliğini temsil eden bir idare merkezi olmuştur.

Urartu mimarisinin şekillenmesinde Asur tehdidi, Doğu Anadolu'nun sert iklim koşulları ile deprem, toprak yapısı ve bölgesel malzeme etkili olmuştur⁵². Sert mimarı çizgileri olmayan Urartu mimarisinin değişkenlik arzeden devamlı bir arayış içinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu arayış Urartu mimarisini kendi döneminin önüne geçirmiştir. Hiç şüphesiz mimarlık eserleri Urartu sanat ve kültürünü yansıtan en önemli eserlerdir⁵³. Topografik ve coğrafik konumları göz önüne alınarak Urartu Kalelerini, Yönetim Merkezi, Savunma, Sığınma ve Garnizonlar olmak üzere dört gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan Van, Toprakkale, Çavuştepe, Bastam, Karmir Blur, Arinberd, Kalatgah, Altıntepe gibi yönetim merkezlerinde de görüldüğü gibi yönetim merkezlerinin standart bir planı bulunmamaktadır.

Urartu yönetim merkezini dörde ayırabiliriz bunlar; savunma kalelerini de ulaşım noktalarını kontrol altında tutanlar, su yapılarının güvenliğini sağlayanlar, gözetleme amaçlı yapılanlar ve haberleşme işlevi taşıyanlar. Askeri amaçlara hizmet içinde garnizonlar bulunmaktaydı. Tek ve çift sıra halindeki surlarla güvenlik sağlanmaktaydı⁵⁴. Sığınma kaleleri bir sivil yerleşim merkezinin yakınında bulunan ve bir tehlike anında halkın sığınabileceği şekilde yapılmışlardır. Buldukları bölgenin idaresinin sağlayan Urartu kaleleri bunun yanı sıra bölgenin zenginliklerinin toplanıp başkente gönderilinceye kadar saklandıkları yer olarak da görev yapmıştır. Bu kaleler savunma açısından çok güvenli yapılar olması bakımından çok güçlü sur duvarlarına sahiptirler. Yönetim binaları, dini yapılar ve yöneticilerin oturdukları saraylar kalenin içinde bulunmaktaydı. Urartu kral veya krallarına ait yazıtlar büyük kalelerin çoğunda yer alırdı. Savunma açısından önemli yapılar olan bu kaleler Urartu'nun kuzey ve batıya yayılımında önemli bir üs görevini üstlenmiştir.

Urartu askeri mimarisinin temel yapı malzemesini taş oluşturmaktadır. Urartu tarihi boyunca hiçbir değişiklik göstermeden kullanımını sürdürdüğü taş malzeme

⁵² Erzen, 1978, 12, 12-13.

⁵³ Erzen, 1978, 12

⁵⁴ Gündüz 1994.

bazalt, kalker ve andezitten oluşur. Urartu mimarları daha çok yerinde buldukları malzemeyi kullanmayı tercih etmişlerdir. Bunun yanında bazı örnekler taşların daha uzak taş ocaklarından taşındığını gösterse de bu istisna örnekler estetik kaygılarla yapıldığı görülmektedir. Urartu kaleleri ortalama 2-3 m.lik taş temeller üzerine yaklaşık 120 kerpiç sırası inşa edilerek yapılmıştır. Bu kerpiç sırası da kerpiç malzemenin boyutlarına göre farklılıklar göstermesine rağmen yaklaşık 15 m.dir. sonuç olarak Urartu kaleleri ana kayaya açılan sur temelleri üzerine inşa edilen 2-3 m.lik taş duvarları ve 15 m.lik kerpiç duvarları ile yaklaşık 18-20 m.lik devasa yapılarıdır⁵⁵. Üç yüz yıllık Urartu egemenliği boyunca inşa edilen kalelerdeki duvar örgü sistemi tam anlamıyla bir standarda sokulamamakla birlikte Urartu kalelerinde kiklopik⁵⁶, poligonal, trapezoidal⁵⁷ ve düzgün dörtgen taşlarla oluşturulmuşduvar örgüsünün daha çok kullanıldığı görülmektedir. Urartu'da M.Ö. 9.yy.dan başlayarak 7.yüzyıla kadar kullandığı en yaygın duvar örgü sistemi kiklopik duvar örgüsüdür. Taşın daha çok değerlendirilmesi ve duvarın bir bütün halinde inşasında daha kolaylık gösterdiği poligonal duvar örgüsü kullanıldığı anlaşılmaktadır. Estetik kaygılar sonucu oluşan duvar örgüsü ise trapezoidal duvar örgüsü olduğu anlaşılmasına rağmen Çavuştepe, Ayanis, Kef kaleleri gibi M.Ö. 8-7. yy. kaleleri dışında pek yaygın kullanılmamıştır⁵⁸. Urartu surlarını dört ana gruba ayırabiliriz. Bunlardan birinci grubu, bastiyonlu duvarlar, ikinci grubu; düz olanlar, üçüncü grubu; yalnızca dış yüzünde belirli aralıklarla çıkıntıların bulunduğu surlar , dördüncü grubu ise, iç ve dışta çıkıntıları bulunanlardan oluşturmaktadır.Urartu Kaleleri su ihtiyaçlarını gidermek genellikle yakındaki su kaynağına inen kaya basamaklı su tünellerine sahiptirler. Kaleler bazen tek bazen çift sıra surla çevrili olabilir. Bu surlar tepenin üstüne yakın yere yapıldığı gibi kalenin bulunduğu tepenin eteğine yakın yere de yapıldığı görülür. Urartu kaleleri genellikle yüksek tepelere yapılırken Aşağı Anzaf Kalesi'nde olduğu gibi yolları veyamaden yataklarını kontrol edebilmek yapılan kaleler çok daha alçak yerlere inşa edilmiştir⁵⁹.

⁵⁵ Çilingiroğlu, 1983: 28-37

⁵⁶ Poligonal: Belirli bir şekli olmayan çeşitli boyutlardaki taşların birbirlerine uydurulması sonucu oluşturulan duvarlardır.

⁵⁷ Trapezoidal: Üst veya alt köşeleri düz diğer köşeleri içe doğru olan taşlardan ters-düz şekilde oluşturulmuş duvarlardır.

⁵⁸ Tarhan,-Sevin, 1976: 273

⁵⁹ Sevin, 1999: 168

Körzüt ve Norgüh Kalesindeki stadel ve aşağı şehir yapılarına göre Urartu sivil mimarisi değerlendirilmektedir⁶⁰. Körzüt ve Norgüh kalelerinde sivil mimari Urartu sivil mimarisini temsil eden en önemli sivil mimari eserleridir. Urartu'da halka ait evlerin temelleri basit moloz taşlardan yapılmış, döşemede ise sıkıştırılmış kil kullanılmıştır. Temeldeki taş duvarın üzerine çamurla takviye edilen küçük taşlardan bir duvar örülmüştür. Daha sonra üzeri önce ahşapla örülüp ardından çamurla sıvanmış dam örtüsü gelir. Yeni duvar inşasından kaçabilmek, güvenliği sağlamak ve ısı tasarrufu sağlamak için olsa gerek birbirine bitişik yapılan bu evler ortak bir avluya açılırdı. Genellikle iki odalı olan bu evle sabırlı bir işçiliğin sonucudur⁶¹.

Urartu sivil mimarisi genellikle bölgenin fiziksel yapısı sonucu belli bir biçime sahip olmadan gelişmiştir. Düzensiz ve biçim kaygısının olmadığı evlerin çoğunlukta olduğu Urartu mimarisinde Karmir-Bulur ve Zernaki tepe örneklerinde olduğu gibi düzgün planlı birbiriyle kesişen cadde ve sokakları bulunan bir sivil mimaride bulunmaktadır⁶². Görüldüğü gibi sivil yapılar ya düzensiz yada devlet müdahalesi ile oluşmuş düzenli planlara sahiptir. Izgara planlı düzenli yapılar Urartu krallarının uyguladığı politikanın sonucudur. Özellikle devletin bu müdahalelerin yeni bir kentin kurulmasında veya zorunlu göç ettirmeler sonucu oluştuğu anlaşılmaktadır⁶³.

2.3. Ulaşım

Düzenli bir ulaşım ağının olması Anadolu'da güçlü bir merkezi devletin varlığını göstermektedir. Bölgenin dağlık ve engebeli fiziki yapısı bu gerekliliği daha da artırmaktadır. Urartu'da bu gerekliliğin farkına vararak ve kendinden önceki Akhaemenid, Roma, Hitit, Asur gibi devletleri örnek alarak önemli bir ulaşım şebekesi kurmuştur. Urartular hem kara hem de deniz ulaşımına yönelik faaliyetlerde bulunmasında kurulduğu Van Gölü'nün ve daha sonra yayıldığı diğer göllerin etkisi olmuştur. Bölgede ilk liman ve düzenli yolları M.Ö. 9-6.yy. arasında Urartular zamanında yapılmıştır. Urartu tarafından yaptırılan bu yollar bölgenin önemli bir geçiş noktası olması nedeniyle sadece Doğu Anadolu'nun değil Anadolu ve Eski Ön Asya'nın da en eski ve düzenli yollarını oluşturmaktadır. Urartu döneminde yapılan

⁶⁰ Tarhan,-Sevin, 1976: 286

⁶¹ Tarhan,-Sevin, 1976: 295

⁶² Tarhan,-Sevin, 1976: 296

⁶³ Çilingiroğlu, 1983a:319 vd.; Tarhan.-Sevin, 1976: 297

yollarla Doğu Anadolu'nun ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı büyük bir gelişme göstermiştir. Merkeziyetçi bir yönetime sahip olan Urartu Devleti'nde idarecilerin önde gelen imar faaliyetlerinin başında, yolların yapımı-onarımı, korunması gibi düzenlenmeler ile bu yollar aracılığı ile yapılan ticaretin güvenliğinin sağlanması gelmektedir.

Tuşpa hiç şüphesiz Urartu ulaşım ağının merkezini oluşturmaktadır. Başkent Tuşpa, Transkafkasya, kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu bölgesine açılan bütün yolların merkezindedir⁶⁴. Bu nedenle Tuşpa hem güvenliği hem de ticareti elinde tutabiliyordu. Urartu oluşturduğu yollara günümüz kervansaraylarının belki de ilk örneklerini oluşturan istasyon niteliğinde konaklama merkezleri inşa ettirmiştir. Zulümtepe, Bahçecik ve Norşuntepe gibi konaklama merkezleri Solhan ilçesinden başlayarak Harput'a kadar uzanan yol üzerine bulunmaktadır⁶⁵. Urartu bu yollar sayesinde daha hızlı bir ordu ilerleyişine sahip olmuş, canlı bir ticareti elinde tutmuş ve diğer yerlerin zenginliğini rahatlıkla başkente getirebilmiştir. Urartu yollar üzerine de, diğer yapılarda uyguladığı gibi çivi yazılı stel ve inşa yazıtları dikmiştir. Doğu Anadolu'nun yapısı dikkate alınarak arazinin en uygun yerlerinden geçirilen Urartu yollarının genişliği 4 ile 6 m arasında değişmekteydi. Genellikle akarsuların oluşturduğu vadiler boyunca ilerleyen Urartu yol şebekesi yer yer kayaların oyulması ile açılan dar ve alçak tünellerle uzatılmıştır. Bu tünellerin en önemlileri günümüze kadar ulaşmış olan "Sakaltutan" ve "Semiramis" Tünelleridir⁶⁶. İşpuini ve oğlu Menua bilinen ilk Urartu yollarını yapmışlardır. Bu dönemde yapılan "Ordu Yolu"nun uzunluğu yaklaşık 300 km.yi bulmaktadır. Menua yaptırdığı yollar sayesinde planladığı seferleri gerçekleştirebilmiştir. Urartu dönemine ait yol ağlarını genel anlamda üç ana yol ağı halinde sıralayabilir. Başkent Van'dan başlayarak devam eden bu üç ayrı yoldan ilki Erciş-Patnos-Tahir Geçidi-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan'a ulaşan yoldur. İkinci yol ağı, MuradiyeÇaldıran-Doğubayazıt-Iğdır ve Gökçe Gölü'ne değin uzanan yoldur. Üçüncü yolağı ise Erçek-Özalp-Saray-Kontur Vadisi üzerinden Kuzeybatı İran içlerine açılan yoldur. Sonuç olarak Doğu Anadolu'daki Urartu yolları Urartu'nun yerel kültürlerle tanışmasını ve kaynaşmasını

⁶⁴ Belli, 1977

⁶⁵ Sevin, 1989: 49-50

⁶⁶ Belli, 2000

sağlamış, haberleşmeyi ve ticareti kolaylaştırmış, halkın ekonomik gücünü artırmıştır⁶⁷.

2.4. Din

Urartu'da nüfus ve yönetimdeki erk, o toplumun dininin temel özelliğini farklı geleneklere sahip topluluklar oluşturmaktaydı. İlk dönemlerden daha sonra Urartu'yu oluşturacak toplulukların savaşla olan uzak ilişkisi inandıkları tanrı kavramının da savaşla ilişkisinin uzak olmasına neden oluyordu. Öyle ki Hurri kökenli bu halkların baş tanrısı Teşup'un (Teişeba) savaşla olan ilişkisi bu topluluklarda fazlaca etkili olmadığı görülmektedir⁶⁸. Doğa ve verimli tarıma dayalı bereketle ilişkili bir din anlayışı ilk dönemlerde daha baskındı. Daha sonra Urartu panteonu oluşturan tanrıların simgelerinden aslan, boğa, kartal, yılan, at, fantastik hayvanlar ile "Dağ Tanrısı", "Mağara Tanrısı", "Gök Tanrısı" gibi ifadeler de doğa olaylarının ve doğadaki varlıkların dinin temel belirleyicisi olduğunu göstermektedir. Toprağa dayalı bir ekonomiye sahip göçebe topluluklarda ganimet, vergi ve yayılma gibi düşünceleri olmadığı için görülen din anlayışı da doğaya ve berekete yöneliktir. Başlangıçta böyle bir din anlayışı görülürken artık kuruluşla birlikte bu toplulukların bir araya gelmesi dini inanışlarda da köklü değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Aramu döneminde Urartu'nun en önemli tanrısının kim olduğu bilinmemekle birlikte I. Sarduri döneminde krallık bünyesinde tek bir baş tanrıya bağlılık, onun kutsamasına inanışın devletin sağlam temellere oturması için önemli bir aşama olduğu görülmektedir. Ancak devleti oluşturan ana topluluk olan Hurrilerin zaten bir baş tanrıları vardı. Teşup (Teişeba) isimli bu baş tanrı Van Gölü'nün güneydoğusunda yaşayan ve Urartu'yu idare eden azınlık bir topluluk olduğu anlaşılan bu toplumun baş tanrısı değildi. Baş tanrı olarak Haldi'nin seçilmesi de buna bağlanabilir. Ülkenin sağlam temeller üzerine oturmasında Urartu kuruluş döneminde Beylikler dönemindeki gelenekleri koruması önemli rol oynamıştır. Bunun içinde ortak bir dil, halka hitap eden bir ekonomi ve bütün halklar tarafından benimsenecek ortak bir tanrılar listesi oluşturmak hedeflenmiştir. Bunun içindir ki Ispuini zamanında tüm halkların tanrılarını bünyesinde barındıran bir tanrılar alemi oluşturulmuş ve Meher kapı⁶⁹ ile bu tüm halka duyurulmuştur. Meher kapıda Ispuini

⁶⁷ Belli, 2000: 410; Baştürk, 2006

⁶⁸ Çilingiroğlu, 2005, 114

⁶⁹ Meher Kapı, Kral Ipuini zamanında Van yakınlarında inşa ettirilen ve kaya nişi içine Urartu çivi yazısıyla yazılan Tanrılar panteonunun yer aldığı bir yapıdır.

zamanında 79 tanrı ve tanrısal kavramın olduğu anlaşılmaktadır. Bu listenin başında erkek tanrılar yer alırken ardından kadın tanrıçalar yer almaktadır. Listenin ilk sıralarını Haldi, Teişeba, Şiuni, Hutuini, Turani, Ua, Nalaini, Şebuti ve kadın tanrıçalardan Arubani, Huba, Tuşpea oluşturmaktadır. Görüldüğü üzere Urartu bünyesindeki tüm toplulukların tanrılarını kabul ederek benimseyip, Tanrı Haldi başkanlığında kutsamıştır. Bu durum tüm krallık döneminde ele geçirilen tüm toplulukların tanrıları için geçerlidir. Bu tanrılar için adaklar adanmış ve önemlerine göre bu kurban ve adakların sayısı artmıştır. Önemli merkezlerde baş tanrı Haldi için tapınaklar inşa edilmiştir. Bu dini inanış din adamlarının kontrolü ile bir düzen içinde şekillendirilmiş olsa da ülkenin çeşitli bölgelerinde farklı ölü gömme gelenekleri görülmesi bölgesel olarak farklı dini geleneklerin halen devam ettiğini ortaya koymaktadır⁷⁰.

2.5. Madencilik

Anadolu ve Ön Asya Dünyasının en büyük madenci toplumu Urartu Krallığıdır. Maden yataklarından yapılan üretimin, Urartu Krallığının Van Gölü Havzasında kurulup geniş bir coğrafi bölgeye egemenliğini sürdürmesinde çok büyük etkisi olmuştur. Doğu Anadolu Bölgesinde zengin olarak bulunan altın, gümüş, kurşun, bakır ve demir yatakları Eskiçağ'da ilk kez Urartu Krallığı döneminde çok büyük oranda işletilmiştir. Urartu Krallığının madenciliği hakkında bildiklerimizi şimdiye kadar yapılan arkeolojik kazılar sonucu elde edilen metal eşyalar, silahlar, at koşum takımları, iş aletleri ve yazıtlar oluşturmaktadır. Asur kralı II. Sargon'un sekizinci seferi (M.Ö 714) sonucunda Muşasir/Ardini tapınağını yağmalayıp Asur'a götürdüğü 1 ton altın, 10 ton gümüş ve 109 ton bronzdan yapılmış çeşitli eşya, heykel ve silah Urartu madenciliğinin seviyesini göstermesi bakımından oldukça önemlidir⁷¹.

Şimdiye kadar tespit edilen yazıtlar ve arkeolojik tespitler sonucu Urartu'nun yoğun olarak işlettiği, maden yataklarını üç ana bölgede toplamak mümkündür. Bunlardan ilk grubu Van Gölü'nün batısında kalan altın, gümüş, gümüşlü kurşun, kurşun, bakır ve demir madeni yatakları bakımından zengin Adıyaman- Malatya-Elazığ-Tunceli Bölgesi oluşturur. İkinci grubu Van Gölünün kuzeyinde kalan ve gümüş, kurşun, bakır ve demir madeni bulunan Erzincan-Erzurum- Bayburt-

⁷⁰ Urartu Dini hakkında geniş bilgi için; Piotrovskii, 1965: 37-49; Tarhan,-Sevin, 1975: 389-499

⁷¹ Belli, 2000,371; Biber, 2005; Şener et al 2007; 2006.a

Gümüşhane-Artvin-Kağızman Bölgesi, üçüncü grubu ise altın, gümüş, gümüşlü kurşun, bakır ve demir madenleri bulunan Siirt-Bitlis-Van-Hakkâri Bölgesi oluşturmaktadır⁷².

Urartu bölgesindeki önemli atölyeler, bölgenin zengin maden yataklarından çıkarılan madenin işletilmesi için kurulmuştur. Bu ergitme merkezlerinin başında Maden Köy, Balaban, Pürmeşe Ergitme Merkezleri gelmektedir. Urartu'nun madencilikteki ulaştığı ileri noktayla, M.Ö. I. bin yılın başlarından itibaren bölgedeki gücünü bir kat daha artırmıştır⁷³. Öyle ki çeliği ilk kez keşfettikleri Grek kaynaklarında belirtilen "Haliblerin" ve çelik anlamı taşıyan "halib" kelimesinin Urartu demirciliğini için kullanıldığı ileri sürülmektedir⁷⁴. Urartuların geniş bir coğrafyada inşa ettirdiği görkemli mimari yapıların yapılma gerekliliği madencilik gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Zira bu mimari yapıların inşasında kullanılan taşlar, taş ocakları ve atölyelerden çeşitli metal aletlerle kesilerek elde edilmiş, düzgün planlı mezar odaları, anıtsal kaya kapıları, su sarnıçları, kaya pitosları suya inen kaya basamakları, büyük kaya tünelleri, kalelerin yapıldığı sur temel yatakları, uzun ve geniş kaya hendeklerin yapımı yine bu metal aletlerle mümkün olabilmiştir. Kazılar sonucu bulunan demirden yapılmış murç, keski ve kaldıraçlarda bunun birer örnekleridir. Demirle birlikte Urartu'nun taş işlemede de uzman olduğu görülmektedir. Öyleki yayıldığı geniş coğrafyada bölgeye özgü taşlar ve bulunduğu taş ocaklarını işletmiştir. Yapılan araştırmalar sonucu Urartu'nun bölgenin taş yapısıyla paralelolarak kalker, andezit ve kum taşı olmak üzere üç farklı taş türünü yaygın olarak kullanmıştır. Urartu'nun kullandığı başlıca taş ocağı ve atölyelerini, Yoncatepe, Pagazik, Zızmım Dağı, Kurubaş Gediği, Harapköytepe, Alniunu, Edremit, Zivistan ve Köroğlutepe Taş Ocakları şeklinde sıralamak mümkündür⁷⁵.

2.6. Sulama Sistemi

Bölgedeki diğer bir önemli imar faaliyeti ise Urartu Kralları tarafından tarımı canlı tutabilmek için yapılan su yapılarıdır. Bunların başında baraj, gölet ve sulama kanalları gelmektedir. Bölgedeki ilk sulama tesislerinin inşası Doğu Anadolu için bir dönüm noktası olmuş, şimdiye kadar hayvancılıkla geçinen halk için bundan sonra sulamalı modern tarım sayesinde tarıma yönelmiştir varken ön planda iken bundan

⁷² Ceylan, 2008: 33-47.

⁷³ Belli, 1985: 372.

⁷⁴ Belli, 1985: 378.

⁷⁵ Belli, 2000, 415.

sonra artık tarım ön plana geçmiştir⁷⁶. Bölge deprem kuşağında yer almasına rağmen Urartu döneminde yapılan su yapılarından birçoğu halen ilk haliyle bir kısmı da modern iş makinelerinin yardımıyla büyütülerek kullanılmaktadır. Bu başarının temelinde, özellikle madencilikteki ilerleyişin etkisi büyüktür. Metal aletler, bu su yapılarında kullanılan taşların çıkarılmasında, işlenmesinde, su yapısının oluşturulacağı alanın kazılmasında büyük bir kolaylık sağlamıştır. Anadolu'da kendilerinden sonraki toplumlarda sulamaya dayalı tarımın yaygınlaşmasında ve barajların gelişmesinde, Urartu çok önemli bir köprü görevini üstlenmiştir⁷⁷. Bölgede yapılan barajların en eskisini, Urartu'dan önceki döneme ait Bakraçlı ve Harabe Barajları oluşturmaktadır. Erken Demir Çağı'na tarihlenen bu iki barajdan Harabe Barajı büyük ölçüde ayakta kalmayı başarmıştır. Bu iki baraj Urartu barajlarının ilk proto tipini yansıttığından oldukça önemlidir. İşpuni döneminde Zivistan Köyü yakınlarında inşa edilen Azap Göleti bilinçli ilk Urartugöletini oluşturmaktadır.

Urartu gerek başkentte gerekse ele geçirdiği bölgelerde tarıma yönelik birçok sulama tesisi inşa etmiştir. Gereklilik karşısında hiçbir güçlük karşısında yılmamış, günümüzde bile sulamanın yapılamadığı bölgelerde sulamalı tarım gerçekleştirmiştir. Örneğin Van Ovasının güney bölümünde yapılan su yapılarının ihtiyacı karşılayamaması üzerine 51 km. uzunluğunda olan Menua (Semiramis/ Şamram) Kanalı⁷⁸ yapılmıştır⁷⁹.

2.7. Yazı

Urartu yazısı çift dilli yazıtlarda Asurca ile birlikte değerlendirilerek çözülmesinden sonra yapısı üzerine çalışmalar yapılmıştır. Hurrilerle benzer bir dil yapısına sahip olan Urartu dilinin gramerine bakıldığında fillerin geçişsiz veya edilgen olduğu görülmektedir. Söz dizimi bakımından etken işlemler, edilgen yapılan kelimelerle anlatılmaktadır. Söz dizimi öznenin sonunda -n (i) şeklini alır ve -s (e) ile biten bir bağ almaktadır. Hurri dili ile Urartu dili arasında birçok benzer kelime yer almaktadır. İbri/ewri kelimesi Hurri dilinde kral anlamına gelirken Urartu dilinde "evri" efendi, kral demektir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. "vermek" anlamına gelen "ar" her iki dilde de aynı anlama gelmektedir. Savaşçı; Hurati > Huradi, Kanal; Pala > Pili, Yol; Hari > Hari, İnsan; Tarzuwa > Tarsu(u)a, Dağ; Papa > Baba, Ülke;

⁷⁶ Belli, 2000, 394.

⁷⁷ Belli, 1985: 395-396.

⁷⁸ Ögün, 1970.

⁷⁹ Urartu sulama yapıları inşa kitabeleri için bak, Kalaç, 1956; Hulin 1958; Hulin, 1959; Hulin, 1960.

Umini > Ebani, K1Z; Sala > Sila, Y1l; Sawala > Sale, Armağan; Taze > Tase, Çok; Teae> Teae, Kurban; Urb > Urbu vb⁸⁰.

Şimdiye kadar bilinen en eski Urartu dilindeki yazıt İşpuini dönemine aittir (M.Ö. 830-810). Urartu'da hecelerden oluşan çivi yazısının yanı sıra daha az gelişmiş bir hiyeroglif yazısı da görülmektedir. Ancak bu hiyeroglif yazısının resmi işlerde, kişi mülkiyetlerinde ve hesap işlerinde bir damga veya işaret olarak kullanıldığı sanılmaktadır. Ayrıca bu hiyeroglif yazısının Urartu'nun gelişen yapısıyla kendisini yenileyemediği ve artık yetmediğinden çiviyazısının tercih edildiği ve çivi yazısının geliştiği anlaşılmaktadır. Şimdiye kadar bulunan yazılı belgeler genellikle taş ve kayalar üzerine, tunç eserler üzerine, büyük küpler ve kil tabletlere yazılmıştır. Taş yazıtlarda sosyal konulara değinilmemiş, askeri hareketler, dinsel ve mimari faaliyetlere yer verilmiştir. Büyük küpler üzerine ve tunç eserler üzerine yazılan yazılar ise genellikle bir satırı geçmeyip, kabın ölçüsünü veya işlevini belirtmektedir. Bu kaplar üzerine hiyeroglif yazıları da kullanılmıştır. Bu hiyerogliflerin kabın içerisine ne konulacağını veya ne kadar konulacağını temsil ediyordu. Örneğin üzerindeki keçi postu, kap, tulum veya çuval simgesi o kabın alabileceği boyutu gösteriyordu. Sadece kapların üzerine veya damga gibi şeylerin üzerinde kullanılan bu yazı türü halkın tümünün çiviyazısını bilmediğini ve çalışan işçilerin daha kolay anlamalarını sağlamak için olabileceğini düşündürmektedir. Urartu'nun ilk dönemlerinde daha yaygın olarak görülen bu hiyeroglif yazısı Urartu'nun gücünü yitirip zayıfladığı dönemde tekrar önem kazandığı görülmektedir. Buda yazının gelişiminin de ve kullanımında devlet gücü veya halka yansımaları ile yani ekonomi ile paralel bir seyir izlediğini göstermektedir⁸¹.

2.8. Seramik

Urartu seramiğini genel anlamda bir form veya şekle sokmak ne yazık ki mümkün değildir. Ancak tarihi süreç içinde bölgedeki keramik değişimi incelendiğinde merkez tabanlı bir değerlendirme yapmak mümkün olacaktır. M.Ö. II. Binde bölgede görülen zengin keramik üslubu, Erken Demir Çağında daha farklı bir toplumsal örgütlenmeyle paralel olarak farklı bir keramik üslubu ortaya çıkmıştır. Ağır dönen bir turnette veya elde yapılan pembemsi, açık kahve ve kiremit renkli keramikler görülmeye başlamıştır. Bezemeler genellikle yaş hamur üzerine kazıma

⁸⁰ Belli, 1982: 196

⁸¹ Urartu Yazısı hakkında geniş bilgi için; Melikişvili, 1960; Dinçol-Kavaklı, 1978; Belli, 1982.

çizgiler ve yivlerle yapılmıştır. Ayrıca küçük yumru (emzik) ve ip delikli tutamaklar kaplarda sık görülür. Erken Demir Çağı'nın ilerleyen dönemlerinde (EDÇ-II), Van Gölü bölgesinde keramikte farklı gelişmeler görülmeye başlanmıştır. Eski geleneğin yanı sıra gelişen M.Ö.1000li yıllarda başladığı anlaşılan bu üslupta parlak kırmızı, cilalı ve maden kaplara benzetilmeye çalışılan omurgalı kaplar görülmeye başlamıştır. Urartu devletinin varlığıyla devletin her konuda bir standart oluşturmaya çalışması keramiği de etkilemiştir. Eskiden bölgesel atölyelerde bölgesel özellik taşıyan keramikler üretilirken artık kurulan kale ve şehirlerdeki devlet atölyelerinde keramikler belirli bir kurala göre üretilmeye başlanmıştır. Bu atölyeler gerekli ihtiyacı karşılamak için doğal olarak hızlı dönen turnetlerde üretim yapmışlardır.

Urartu'da keramiklerin sosyal sınıfa yönelik farklılıklar göstermektedir. Saray için yapıldığı anlaşılan bu keramikler madeni kapları taklit ettiği anlaşılan yüksek kaliteli bir işçiliğin ürünüdür. Bianili keramiği olarak adlandırılan bu keramikler parlak kırmızı ve cilalıdır. Bu kaplarda genellikle şişkin karınlı, yuvarlak veya yonca ağızlı, halka dipli küçük testiler, dar boyunlu ve şişkin karınlı vazolar, yüksek ayaklı kadehler ve tabak formları ağırlıklı kullanılmıştır. Halk için yapıldığı anlaşılan keramikler ise Bianili keramiklerin izinde daha basit üretilmiştir. Çok ender örnekleri dışında tümü pembe veya devetüyü olmak üzere tek renklidir. Halk için üretilen gündelik yaşam için bir eşya olarak yapılan keramiklerde çok büyük sanatsal örnekler görülmemektedir. Bundan da Urartu'nun keramiği günlük yaşamda kullanılan bir eşyadan öte bir kültür olarak görmediklerini ortaya koymaktadır. Halk ve saray için farklı standartlarda üretilen keramiklerden başka depolama amaçlı büyük pithoslar yapmışlardır. Kalın cidarlı olan bu kapların genellikle boyun kısımlarına keramik yaşken hiyeroglif veya çivi yazısıyla kapasiteleri yazılmıştır. Ayrıca ritonlar, hayvan motifli tutamaklı kaplar, ayakkabı formları da dinsel amaçlı üretildikleri düşünülen keramiklerdendir. M.Ö. I. binin ilk yarısında Urartu krallığına özgü olan Bianili keramiğinin Urartu'nun yıkılışıyla tamamen terk edilmesi halk tarafından benimsenmemiş olduğu göstermiştir⁸².

Genel anlamda bakıldığında başkentten uzaklaştıkça Urartu'nun oluşturmak istediği standartlar yavaş yavaş esnemekte ve farklılıklar oluşmaya başlamıştır. Bu farklılıklar kurulan diğer büyük kale ve kentler etrafında bir nebze azalsa da daha küçük atölyelerde üretilen keramiklerde kendisini daha belirgin bir şekilde

⁸² Sevin, 2005: 104-105

hissettirmektedir. Farklıkların en belirgin özelliği fırınlama ve kullanılan kilin kalitesizliğinde görülmektedir. Ayrıca bölgesel toprağın içindeki katkı malzemeleri de üretimdeki farklılıklar arasında görülebilir. M.Ö. I. Binin başlarında bölgedeki keramikler renklerine göre, Tuşpa ve yakın çevresinde ağırlıklı olarak “kırmızı renkli cilalı”, Van Gölü’nün doğusunda Urmiye Gölü civarlarında, günümüzdeki İran’ın kuzey topraklarında “gri renkli”, Diyarbakır, Urfa bölgesini içine alan bölgede Asur keramiği, Urartu’nun topraklarının batısında Orta Anadolu Boyalıları ve Urartu topraklarında ise “pembe veya devetüyü renkli” keramikler görülmektedir. Ancak Urartu’nun kuzeyinde kalan bölgedeki keramik rengi ve formu henüz bilinmemektedir⁸³.

2.9. Ölü Gömme Gelenekleri

Eskiçağ insanının yaşam ve ölüm üzerine düşünceleri sanılanın aksine çok basit olmayıp, karmaşık ayrıntılarla dolu ve her toplumda farklılık gösteren bir felsefe ürünüdür. Mezar buluntuları ve ölü gömme gelenekleri bu felsefenin sonucudur⁸⁴. Urartu'da ise durum daha da çeşitlenmekte ve Urartu ele geçirdiği her yeni krallığının, beyliğin, halkın dinini, adetlerini, gelenekleri ve sanatını kendince geliştirerek kendine özgü, halka yabancı olmayan zengin bir kültür oluşturmuştur. Belki de bu yüzden ölü gömme gelenekleri farklılık daha doğru ifadeyle zenginlik göstermektedir. Ancak genel itibariyle bu farklılıklara rağmen ortak bir sanat anlayışı ve dini inancın varlığından söz edilebilir. Yaşanan farklılıklarında bölgesel olarak bir bütünlük taşıdığı, Urartu toplumunu oluşturan Hurri, Nairi ve Uruatri gibi topluluklarda rahatlıkla görülebilmektedir⁸⁵.

Urartu ölülerini yer altı oda mezarları (Oyma, Örme, Oyma-Örme), Taş-Sandık Mezarlar, Toprak mezarlar, urneler, küp mezarlar ve kaya mezarları halinde gömmekteydi. Yer altı Oda Mezarları; arazideki konumları ve yapı malzemeleriyle kendi içinde Oyma, Örme ve her ikisinin birlikte kullanıldığı Oyma-Örme mezarlar olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Bu mezarlarda görülen çok veya tek odalı yapı, dromos, takalar, çukurlar ve sekiler, Urartu'da soylulara ait olan büyük bir emeğin ürünü olan kaya mezarlarıyla benzerlik göstermekte bu özelliği ile kaya mezarlarının oluşumu ile aynı temel düşünce üzerine inşa edildiğini göstermektedir. Yer altı oyma mezarlar daha çok Ağrı İli'nin güneyi ve Van Gölünün kuzeyinde görülmekte ve

⁸³ Urartu keramiği hakkında; Sümer, 1961; Kutlu, 1969;

⁸⁴ Otten, 1940; Saggs, 1953; Ünal 1975-76;

⁸⁵ Çevik, 2000.

bölgesel özellik taşıdığı anlaşılmaktadır. Yumuşak veya sert kayalara oyulduğu görülen bu mezarların en karakteristik özelliği tümünde görülen üsttengirişlerdir. Sert kayaya yapılanların işçilikleriyle paralel olarak daha zengin vesoylulara, yumuşak ve işlenmesi daha kolay olan kayalara açılan mezarlar ise sıradan halka ait olduğu görülmektedir. Pratik ve güvenli bir mezar türü olması nedeniyle Urartu coğrafyasında yoğun olarak tercih edildiği görülmektedir. Yeraltı örme mezarlar ise toprağın eşilerek açılmasından sonra taşlarla içinin örülmesi sonucu oluşturulmaktadır. Her sınıftan kişinin mezarı olarak Urartu'nun her döneminde görülmektedir. Genellikle bu mezarlar tek odalıdır⁸⁶. Yer altı Oyma-Örme mezarlar ise bu iki türün birlikte kullanıldığı mezarlardır. Doğal yapıya göre mevcut kaya oyulduktan sonra diğer kısımlar taşlarla örülmüştür. Genellikle kayanın oyularak yapıldığı yer girişlerde kullanılmıştır. Bu mezar tip genellikle halk arasında kullanılmıştır. Geç Demir Çağ'dan başlayarak Orta Çağ'a kadar görülen Taş-Sandık mezarlar genellikle halk için yapılmıştır. Tek kullanımlık olan bu mezarlarda sal taşlardan oluşan ve üzerinin yine tek bir sal taşla örtüldüğü bu mezarlar standart bir yapı göstermektedir⁸⁷. M.Ö. II. binden itibaren yaygın olarak kullanılan günümüz ölü gömme yöntemine benzer, en pratik ve en ekonomik olan bu mezarlar halk için yapılmıştır. Yapılış biçimleri farklılık göstermekle birlikte tüm eskiçağ toplumlarında benzer biçimde görülmektedir. Urne tipi ölü gömme geleneği M.Ö. VII. binden itibaren Anadolu'da görülen yakarak gömme geleneğinin bir örneğidir. Doğal ve el yapımı kaya oyuklarına, yarıklarına yerleştirilen veya üstü taşla örtülen bir urne içine yakılarak konulan küller Urartu döneminde yaygın olarak kullanılan bir ölü gömme geleneğidir. Hemen hemen tüm kaya mezarlarında, oyma, örme mezarlarda görülen urneler, özel koleksiyonlarda ve müzelerde yoğun olarak yer almaktadır. Urne benzeri bir ölü gömme geleneği de küp mezarlardır. Farklı boylarda seramik küpler, pithoslar kullanılan bu mezarlarda ölünün hem yakıldığı hem de ceset gömme biçiminde olduğu örnekleri bulunmaktadır.

Urartu'nun en görkemli mezarları ise hiç şüphesiz kaya mezarlarıdır. Urartu'da üst sınıfa hitap eden ve büyük bir emek isteyen bu mezarların bölgesel ve mimari anlamda farklılıkları bulunmasına ve benzer yapıların tüm çağlar boyunca edilmesine rağmen Urartu kaya mezarlarında ortak birkaç özellik ileri sürmek mümkündür. Urartu kaya mezarları madenciliğin verdiği tecrübe ile oluşan iş

⁸⁶ Çevik, 2000; 14.

⁸⁷ Çevik, 2000: 15

aletlerinin verdiği avantaj sonucu düz ve pürüzsüz bir duvara sahiptir. Urartu kaya mezarlarının tümünün çevresinde aynı döneme ait bir yerleşim yeri kalıntısı bulunmaktadır.

Ayrıca Urartu kaya mezarlarında nişlerin içlerinde urnelerin yerleştirilmesi için oyuklar mevcut olup, ölü yatağı denilen sekiler bulunmaktadır. Tek veya çok odalı olan bu mezar tipinde bölgesel farklılıklar görülmektedir. Ayrıca özenli işçiliklere sahip olması nedeniyle daha sonraki dönemlerde, sığınak, inziva odası veya kilise haline dönüştürülerek de kullanılmıştır.

III. BÖLÜM

3.1. Ardahan Bölgesi Yazıtları

3.1.1. Ortakent (Hanak) Yazıtı

“Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Düşmanülkesi olan Tariu ülkesini ele geçirdi. (ve)... ele geçirdi.Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü(dür)...Minua oğlu Argiști sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti.Argiști der ki: Tariu ülkesini ele geçirdim.... Huša ülkesinekadar (ve) Bia ülkesine kadar ilerledim. Aşqalaşi ülkesinegittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argiști der ki: Diauehiülkesinin kralı önümde göründü ve (haraç) verdi(?).Ahuria Şehri... dışarıya attım... Qu[[uni şehrini... Orada72.080 besili büyükbaş hayvan 7000... 11...Kimilerini öldürdümkimilerini de canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim50 şehir yaktım. Minuaoğlu Argiști, güçlü kral, Bianiliülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Her kim buyazıtı tahrip ederse tanrı Haldi (ve) tanrı Quera (onu) güneşışığından yoksun etsinler.”ifadesi yer alır.

3.1.1.1.Tariu Ülkesi

Yazıtta Tariu ülkesi olarak geçen yer hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. A. Ceylan⁸⁸, M.R. Payne⁸⁹ ve Y. Topaloğlu⁹⁰ Ülkenin lokalizasyonunu Erzurum İlinin Kuzeydoğusuna ve Ardahan İline bağlı olan Çıldır Gölü civarına yerleştirmektedirler. Tseretheli ise Tariu Ülkesinin sadece Erzurum İlinin Kuzeydoğusunda aranması gerektiğini söylemektedir. TariuÜlkesi Erzurum'un kuzey doğusunda Çıldır Gölü'nün güney batısında yer almaktadır. Bizde A. Ceylan, M.R. Payne ve Y. Topaloğlu'nun görüşlerine katılmakla birlikte TariuÜlkesinin lokalizasyonunu Çıldır Gölü civarında aranması gerektiği görüşünderiz.

⁸⁸ Ceylan, 2005: 26.

⁸⁹ Payne, 1995: 84

⁹⁰ Topaloğlu, 2006: 132

3.1.1.2. Husa Ülkesi

Yazıtta adı geçen Husa ülkesi hakkında birçok kişinin görüşüne başvurulmuştur. A. Ceylan⁹¹, M.R. Payne⁹² ve A.Dinçol⁹³ Ülkenin lokalizasyonunu Diauehi' nin kuzeyinde Çıldır Gölü' nün kuzey batısında olduğunu belirtmektedir. Husa Ülkesi Çıldır Gölü' nün kuzey batısında yer almaktadır. A.Ceylan, M.R. Payne ve A. Dinçol' un görüşlerine paralel olarak Husa Ülkesinin lokalizasyonu Çıldır Gölü' nün etrafında olduğu anlaşılmaktadır.

3.1.1.3. Bia Ülkesi

Bia Ülkesi yazıtta geçtiği ibareyle bölgede araştırma yapan kişilerin görüşlerine başvurulmuştur. M.R. Payne⁹⁴, A. Dinçol⁹⁵ ve Y. Topaloğlu⁹⁶ Ülkenin lokalizasyonunu muhtemelen Çıldır Gölü' nün güney batısında ve Diauehi Ülkesiyle komşu olduğu anlaşılmaktadır. Bia Ülkesi Çıldır Gölünün güney batısında yer almaktadır. Sonuç olarak bizde M.R. Payne, A. Dinçol ve Y. Topaloğlu' nun görüşlerini dikkate alarak Bia Ülkesinin lokalizasyonunu Çıldır Gölü' nün güney batısında aramak mümkündür.

3.1.1.4. Diauehi Ülkesi

Yine yazıtta geçen haliyle Diauehi Ülkesi bulunduğu yer hakkında çeşitli görüşlere raslanmaktadır. Bunların en önde gelenlerinden A. Ceylan⁹⁷, M.R. Payne⁹⁸ ve Y. Topaloğlu⁹⁹ ülkenin lokalizasyonunu muhtemelen Erzurum ve yakın civarına yerleştirilen bir ülke olduğunu savunmuşlardır. Hatta A. Dinçol¹⁰⁰, a baktığımızda benzer sonuçlara ulaşmaktayız. Diauehi Ülkesi Erzurum ve yakın civarına yerleştirilen bir ülkedir. Sonuç olarak bizde A. Ceylan, M.R. Payne ve Y. Topaloğlu'nun görüşlerini dikkate alarak Ardahan bölgesinde yer alan Ortakent(Hanak) Yazıtındaki Diauehi Ülkesi'nin lokalizasyonunu Erzurum ve yakın çevresindeki bir bölgeye yerleştirmekteyiz.

⁹¹ Ceylan, 2008

⁹² Payne, 1995: 103

⁹³ Dinçol, 2005: 112-113

⁹⁴ Payne, 1995: 48

⁹⁵ Dinçol, 2005: 117

⁹⁶ Topaloğlu, 2006: 78-79

⁹⁷ Ceylan, 2005: 32

⁹⁸ Payne, 1995: 95

⁹⁹ Topaloğlu, 2006: 102-103

¹⁰⁰ Dinçol, 2005: 82-83

3.1.1.5.Ahuria Şehri

Yazıtta yer alan şekliyle Ahuria Şehri'nin nerede olduğuna dair birçok görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden en öne çıkanları A. Ceylan¹⁰¹, M.R. Payne¹⁰² ve Y. Topaloğlu¹⁰³ ülkenin lokalizasyonunu muhtemelen Sarıkamış yakınlarında belirlemişlerdir. Farklı bir kaynak olan A.Dinçol¹⁰⁴'a baktığımızda aynı sonuçla karşılaşmaktayız. Ahuria Şehri Sarıkamış yakınlarında yer alan bir yerleşim yeridir. Sonuç olarak A. Ceylan, M.R. Payne ve Y. Topaloğlu'nun görüşleri doğrultusunda Ardahan bölgesinde yer alan Ortakent(Hanak) yazıtında yer alan Ahuria Şehri muhtemelen Sarıkamış yakınlarında bir yerdir.

3.1.2. Taşköprü Yazıtı

**"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Argıştıoğlu Sardurider ki:
Terk edilmiş (?) Uhime ülkesini ele geçirdiğim zaman,o
seferin geri dönüşünde, Maqaltu şehrini (de) ele geçirdim.
Erkek (ve) kadınları Bianili ülkesine sürgün ettim."**

3.1.2.1.Maqaltu Ülkesi

Ardahan bölgesinde yer alan bir diğer yazıt olan Taşköprü Yazıtında yer alan Maqaltu Ülkesi hakkında çeşitli görüşler ifade edilmektedir. Bu görüşlerden bazıları A. Ceylan¹⁰⁵, M.R. Payne¹⁰⁶ ve Y. Topaloğlu¹⁰⁷ ülkenin lokalizasyonunu bugünkü Taşköprüde yer alan Lgane Ülkesinin kral kenti olarak belirlenmiştir. Diğer bir kaynak olan F. König¹⁰⁸'e baktığımızda da aynı ifadeleri görmekteyiz. Maqaltu Ülkesi bugünkü Taşköprüde yer alan Lgane Ülkesinin kral kentidir. Sonuç olarak A. Ceylan, M.R. Payne ve Y. Topaloğlu'nun görüşlerine dayanarak Ardahan bölgesinde yer alan Taşköprü Yazıtında adı geçen Maqaltu Ülkesi bugünkü Taşköprüdeki Lgane Ülkesinin kral kentidir.

¹⁰¹ Ceylan, 2005: 142

¹⁰² Payne, 1995: 98-99

¹⁰³ Topaloğlu, 2006: 47

¹⁰⁴ Dinçol, 2005: 124-125

¹⁰⁵ Ceylan, 2008: 69

¹⁰⁶ Payne, 1995: 147

¹⁰⁷ Topaloğlu, 2006

¹⁰⁸ König, 1967: no: 108

3.2. İğdır Bölgesi Yazıtları

3.2.1. Başbulak Yazıtı

'Egemen olan tanrı Haldi'ye İşpuinioğlu Menua bubinayı eksiksiz(?) yaptırdı (ve) bir kale eksiksiz(?) yaptırdı.(Oraya) 'Minuahinili' adını verdi. Tanrı Haldi büyüklüğüyle İşpuinioğlu Menua, güçlü kral, Bianili ülkesininkralı (ve) Tuşpa şehrinin hükümdarı(dır).

3.2.1.1.Minuahinili Kalesi

Yazıtta yer alan haliyle Miniuahinili Kalesi hakkında başvurduğumuz önemli kaynaklar arasında yer alan A. Ceylan¹⁰⁹, M. R. Payne¹¹⁰ ve Y. Topaloğlu¹¹¹ kalenin lokalizasyonunu Taşburun'dan 5 km uzaktaki Başbulaktaki günümüzdeki Karakoyunlu kalesine yerleştirmektedir. Kale hakkındaki lokalizasyonda bir diğer kaynak olan F. Königde¹¹² aynı yeri işaret etmektedir. Minuahininili Kalesi Taşburun'dan 5 km uzaktaki Başbulakta yer alan bugünkü Karakoyunlu Kalesidir. Sonuç olarak A. Ceylan, M. R. Payne, Y. Topaloğlu ve F. König'den edindiğimiz bilgiler doğrultusunda İğdır Bölgesinde yer alan Başbulak Yazıtında adı geçen Minuahinili Kalesi Taşburun'dan 5 km uzaktaki Başbulakta yer alan muhtemelen günümüzdeki Karakoyunlu Kalesidir.

3.2.2. Solagert Yazıtları

“Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı.Erikuahi ülkesini ele geçirdi ve Luhiuni şehrini ele geçirdi.(Onları) Menua'nın önünde boyun eğdirdi. Tanrı Haldigüçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'ninkudretiyle İşpuini oğlu Minua sefere çıktı. TanrıHaldi önden gitti. Minua der ki: (Tanrı Haldi) ErikuahiÜlkesine geldi. Tanrı Haldi, hiç kimsenin önceden zaptetmediği kralî şehir Luhiuni'yi İşpuini oğlu Menua'yaverdi. Luhiuni şehrini ele geçirdim.

¹⁰⁹ Ceylan, 2008:

¹¹⁰ Payne, 1995: 122

¹¹¹ Topaloğlu, 2006: 133-134

¹¹² König, 1955-57

Luhiuni şehrini haraç(ödemesi koşulu) ile bağışladım. Minua der ki: her kim buyazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse ve ya bir başkasınabunları yaptırırsa (veya) her kim değişik bir şey, yani“Ben Luhiuni şehrini ele geçirdim” derse, tanrı Haldi,tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneşışığından yoksun etsinler”

İkinci Yazıtta;

“Tanrı Haldi’nin kudretiyle Menua’nın Irkua Ülkesini[İtği zaman, Minua bu yeri yaptırdı. Kusursuz birşekilde bir haldi kapısı ve bir kale yaptırdı. Minua derki:...yaptırdım...kurdum.”

3.2.2.1.Erikuahi Ülkesi

Solagert Yazıtlarında yer alan ülke hakkındaki lokalizasyonda yine birçok kaynağa başvurmaktaız, bunlardan A. Ceylan¹¹³, M. R. Payne¹¹⁴ ve Y. Topalođlu¹¹⁵ ülkenin lokalizasyonunu Taşburun yakınlarındaki bir Kral kenti olarak belirlemektedir. Başka bir kaynak olan F. König¹¹⁶e baktığımızda da aynı sonuca ulaşmaktaız. Erikuahi Ülkesi Taşburun yakınlarındaki bir Kral kenti olarak belirlenmektedir. Sonuç olarak diyebiliriz ki A. Ceylan, M. R. Payne, Y. Topaloğlu ve F. König’den alınan bilgiler doğrultusunda İğdır Bölgesi yazıtlarından olan Solagert Yazıtlarında yer alan Erikuahi Ülkesi Taşburun yakınlarındaki bir Kral kentidir.

3.2.2.2. Luhiuni Şehri

Luhiuni Şehrini’nin lokalizasyonunu yaparken de yine birçok kaynağa başvurmak durumundayız bunlardan A. Ceylan¹¹⁷, M. R. Payne¹¹⁸ ve Y. Topalođlu¹¹⁹ şehri Taşburun yakınlarındaki Erekua Kabilesinin Kral kenti olarak belirlemektedirler. Yine şehir hakkında başka bir kaynak olan F. König¹²⁰e başvurduğumuzda da farklı bir sonuç karşımıza çıkmamaktadır. Luhiuni Şehri Taşburun yakınlarındaki Erekua Kabilesinin Kral kentidir. Bir sonuç değerlendirmesi

¹¹³ Ceylan, 2005: 105-106

¹¹⁴ Payne, 1995: 137

¹¹⁵ Topaloğlu, 2006

¹¹⁶ König, 1967: 23

¹¹⁷ Ceylan, 2005: 82

¹¹⁸ Payne, 1995: 100

¹¹⁹ Topaloğlu, 2006

¹²⁰ König, 1955

yapacak olursak A. Ceylan, M. R. Payne, Y. Topaloğlu ve F. König'in de belirttiği gibi Iğdır Bölgesi yazıtlarından Başbulak Yazıtında yer alan Luhiuni Şehri Taşburun yakınlarındaki Erekuva Kabilesinin Kral kentidir.

3.3. Kars Bölgesi Yazıtları

3.3.1. Sarıkamış Yazıtı

“....Ahuriani şehrini, birgün Aštu şehrini(?) bölgesiniele geçirdim. ...tahıl deposu(?) tüm(?) Aštuhini şehri için. Etiuni ülkesinin(?) tamamen ele geçirdim. Güçlü ordular geldiler... Argišti der ki: Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, tanrı Šivini (ve bütün) tanrılara yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler...püskürttüm.Qa[] şehrine kadar...koyaladım... orada... yüz... 20... yüz... yaktım. Xyüz 50... kadın. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Minuaoğlu Argišti güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı (ve) Tuşpa şehrini hükümdarıdır). Argišti der ki: Her kim bu yazıtı tahripederse, her he kim suç işlerse tanrı Haldi, tanrı Teişaba (ve) tanrı Šivini (onu) güneş ışığından yoksun etsinler.”

3.3.1.1. Ahuriani Şehri

Ahuriani Şehrini lokalizasyonunu yaparken de birçok kaynağa başvuruyoruz bu kaynaklardan A. Ceylan¹²¹, Y. Topaloğlu¹²² ve M. Pehlivan¹²³ şehrin muhtemelen Sarıkamış yakınlarında bir yerde olduğunu belirtmektedirler. Yine şehrin lokalizasyonu ile ilgili başka bir kaynak olan M. R. Payne¹²⁴ de şehri Sarıkamış yakınlarına konumlandırmaktadır. Ahuriani Şehri Sarıkamış yakınlarında bir yerleşim yeridir. Sonuç olarak diyebiliriz ki A. Ceylan, Y. Topaloğlu, M. Pehlivan ve M. R. Payne'nin de görüşleri doğrultusunda Kars Bölgesinde bulunan Sarıkamış Yazıtında adı geçen Ahuriani Şehri Sarıkamış yakınlarında bulunan bir yerleşim yeridir.

¹²¹ Ceylan, 2008

¹²² Topaloğlu, 2006

¹²³ Pehlivan, 1991: 34

¹²⁴ Payne, 1995: 91

3.3.1.2. Astu Şehri

Sarıkamış Yazıtında ki bir diğer yerleşim yeri olan Astu Şehri hakkında da birçok kaynakta araştırma yaptık bunlardan M. R. Payne¹²⁵, Y. Topaloğlu¹²⁶ ve L. V. M. Alişan¹²⁷ şehrin lokalizasyonunu yaparken şehri muhtemelen Kars'ın güneybatısında Sarıkamış ilçesi yakınlarına konumlandırmışlardır. Başka bir kaynak olarak G. A. Melikişvili¹²⁸ de şehri Sarıkamış yakınlarına yerleştirmektedir. Astu Şehri muhtemelen Kars'ın güneybatısında Sarıkamış ilçesi yakınlarındadır. Kars Bölgesinde yer alan Sarıkamış Yazıtında adı geçen Astu Şehri hakkında sonuç olarak diyebiliriz ki M. R. Payne, Y. Topaloğlu, L. V. M. Alişan ve G. A. Melikişvili'nin görüşleri doğrultusunda şehir muhtemelen Kars'ın güneybatısında Sarıkamış ilçesi yakınlarındadır.

3.3.1.3. Etiuni Ülkesi

Sarıkamış Yazıtında yer alan bir diğer yerleşim yeri olan Etiuni Ülkesi'nin lokalizasyonunu yaparken de birçok kaynağa başvurmak durumundayız, bunlardan A. Ceylan¹²⁹, Y. Topaloğlu¹³⁰ ve A. H. Sayce¹³¹ ülkenin Sarıkamış civarı Astu-Uluane arasında olduğunu belirtmişlerdir. Başvurduğumuz bir diğer kaynak G. Kozbe¹³² de ülkeyi aynı bölgede konumlandırmaktadır. Etiuni Ülkesi Sarıkamış civarı Astu-Uluane arasında bir yerleşim yeridir. Bizde sonuç olarak diyebiliriz ki Kars bölgesi Sarıkamış Yazıtlarında yer alan Etiuni Ülkesi A. Ceylan, Y. Topaloğlu, A. H. Sayce ve G. Kozbe'nin görüşleri neticesinde ülkenin Sarıkamış civarı Astu-Uluane arasındadır.

3.3.2. Zivin-Süngütaş Yazıtı

“...Menua der ki: Şaşili Şehri'ni ele geçirdim. Bu steli, banaefendi olan tanrı Haldi'ye diktirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Minua der ki: Her kim buyazıtı tahrip ederse, her kim suçişlerse veya her kimsaklarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişaba, tanrı Şivini(ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler.”

¹²⁵ Payne, 1995: 49

¹²⁶ Topaloğlu, 2006

¹²⁷ Alişan, 1890: 339

¹²⁸ Melikişvili, 1960: 37

¹²⁹ Ceylan, 2008: 127

¹³⁰ Topaloğlu, 2006: 133

¹³¹ Sayce, 1888: 10

¹³² Kozbe-Ceylan, et al., 2008

3.3.2.1. Sasili Şehri

Zivin-Süngütaş yazıtında yer alan Sasili Şehri hakkında da son olarak araştırmacılarımızın görüşlerine başvuruyoruz, bunlar Y. Topaloğlu¹³³, F. König¹³⁴ ve M. Pehlivan¹³⁵ şehrin lokalizasyonunu Diauehi Krallığının Kral kenti olarak belirlemişlerdir. Başka bir kaynak olan I. Meşçaninov¹³⁶ da aynı görüşte birleşmiştir. Sasili Şehri Diauehi Krallığının Kral kentidir. Sonuç olarak diyebiliriz ki Y. Topaloğlu, F. König, M. Pehlivan ve I. Meşçaninov Kars bölgesinde yer alan Zivin-Süngütaş yazıtında adı geçen Sasili Şehri Diauehi Krallığının Kral kentidir.

¹³³ Topaloğlu, 2006: 135

¹³⁴ König, 1967: 48

¹³⁵ Pehlivan, 1991: 41-42

¹³⁶ Meşçaninov, 1931: 69-73

SONUÇ

Hazırladığımız bu çalışmada Ardahan, Iğdır ve Kars bölgesindeki yazıtlar incelenmiştir. Bu iller coğrafi konum olarak Kuzey Doğu Anadolu bölgesinde yer almaktadır. Türkiyenin çatısı konumundaki inceleme alanımız yükselti olarak farklılık göstermektedir. Ardahan ve Kars'ta yükseltisiyle beraber sert karasal iklim görülmektedir. Iğdır ise bu şehirlere nazaran daha alçak rakımda bulunmakta ve kışları nisbeten ılık geçmektedir. Bölgenin geçimi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Çalışmamızın ilk bölümünde inceleme alanımızın tarihi ve coğrafyası hakkında bilgi verdik.

İkinci bölümde ise Urartuların tarihi, kültür ve medeniyeti ele alınmıştır. Bu çağda Urartuların mimarisi hakkında bilgi verilmiştir. Aynı zamanda bu bölümde insanların ulaşım imkanlarından ve bu dönemde insanların dini inançlarından bahsettik. Yine bu devirde insanların kullandığı madenler ve maden işlemeciliği hakkında, bölgenin sulama sistemi hakkında devamında da tabii olarak kullandıkları yazı hakkında bilgi verdik. O çağdaki seramik sanatı hakkında ve son olarakta ölü gömme gelenekleri değerlendirmelerde bulunduk.

Çalışmamızın asıl ve son bölümünde yazıtlardaki yer isimlerini lokalize etmeye çalıştık. Bölgede yapılmış olan araştırmalarla karşılaştırdık ve bizim yapmış olduğumuz incelemelere yer verdik.

Son bölümde incelenen yazıtlar: Ortakent(Hanak) Yazıtı, Taşköprü Yazıtı, Başbulak Yazıtı, Solagert Yazıtı, Sarıkamış Yazıtı, Zivin-Süngütaş Yazıtı

KAYNAKÇA

Ablak2011

Ablak Ş. Iğdır'da Bulunup Kars Müzesi'ne Getirilen Orta Tunç-Son Tunç ve Erken Demir Çağlarına Ait Keramiklerin Değerlendirilmesi,Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2011.

Aktan 1999

Aktan,M.F., Ani Araştırması, 2000'lerde Kars, Kars'ın Kurtuluşunun 79. Yıldönümünde "Kimlikli Gelişen Bir Kars İçin"Panel-Forum Belgesel Film, 29-30/Ekim/1999.

Aktüre 2003

Aktüre, S., Anadolu'da Demir Çağı Kentleri, Anatolian Studies, 2003.

Alişan 1881

Alişan, L. V. M., Şirak Airarat, Venedik,1881.

Alişan 1881

Alişan, L. V. M., Airarat, Venedik,1890.

Alkım 1968

Alkım, U.B. ""Explorations and Excavations in Turkey 1965 and 1966", Anatolica 2, 1968, 1-76

Arınç 2009

Arınç, K. Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri II, Erzurum, 2009.

Atalay 1978

Atalay, İ. "Çıldır Gölü ve Çevresinin Jeomorfolojisi", Jeomorfoloji Dergisi, 1978.

Atalay 1983

Atalay, İ. Türkiye Vegetasyon Coğrafyasına Giriş, İzmir, 1983.

Atalay 1990

Atalay, İ. Vegetasyon Coğrafyasının Esasları,İzmir, 1990.

Atalay 1992

Atalay, İ. Türkiye Coğrafyası, İstanbul, 1992.

Atalay 1993

Atalay, İ. Türkiye Vegetasyon Coğrafyasına Giri, İzmir, 1993.

Atalay 1989

Atalay, İ. Türkiye Coğrafyası (1989).

Atalay 2003

Atalay, İ. Türkiye Bölgesel Coğrafyası, İstanbul, 2003.

Azarpay 1968

Azarpay, G. Urartian and Artifacts a Chronological Study, Los Angeles,1968.

Barnett 1974

Barnett, R.D. "The Hieroglyphic Writing of Urartu" Anatolian Studies, 1974.

Barnett 1963

Barnett, R. D. "The Uartian Cemetery At Iğdır" AnatSt XIII, 1963.

Barkley 1891

Barkley, H. C Asia Minor and Armeni (1891).

Başaran 1998

Başaran, C. Arkeolojiye Giriş (1998).

Başçı 2000

Başçı, E. Çiğdemli Höyük (Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Basılmamış Lisans Tezi, 2000).

Başgelen 1985

Başgelen, N. "Doğu Anadolu'dan Demir Çağma ait Bazı Yeni BulgularKitabeler - Kaya Tünelleri", Arkeoloji ve Sanat 28-30, 1985.

Başgelen 1987

Başgelen, N. "Doğu Anadolu'dan Demir Çağına Ait Bazı Yeni Bulgular II" Arkeoloji ve Sanat 32/33

Başgelen 1987

Başgelen, N. "Erzurum ve Pasinler Çevresinden Bazı Yeni Bulgular", Arkeoloji ve Sanat Dergisi, 38 - 39, İstanbul, 1987.

Baştürk 2006

Baştürk, M.B. Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığındaki Toplumsal ve Siyasi Rolü, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006.

Batmaz 2003

Batmaz, A. Urartu Krallığının II. Rusa Dönemindeki Tarihi ve Kültürü, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2003.

Belck 1901

Belck, W, "Forschungsreise in Klein - Asien" Zeitschrift Für Ethnologie-XXXIII, Berlin, 1901.

Belli 1977

Belli, O. Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1977.

Belli 1982

Belli, O. "Urartular", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I, İstanbul, 1982.

Belli 1991

Belli, O. "Inscribed Metal Objects", Urartu, A Metal Working Centre in the First Millennium B.C.E. (ed. Merhav), Jerusalem, 1991.

Belli 2004

Belli, O. "Urartu Tarihi ile İlgili Araştırmaların Tarihçesi", Estetik, (ed.O.Belli), İstanbul, 2004.

Belli 2004

Belli, O. "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi", Urartu:Savaş ve Estetik,(ed.O.Belli), İstanbul, 2004.

Belli 1977

Belli, O. "İğdır Ovası'nda Urartu ve Erken Demir Çağı Kaleleri ile Avcı C. Nekropollerinin Araştırılması", 60. Yaşında Sinan,1977.

Biber 2005

Biber, H. Urartu Silahları: Kılıç-Hançer ve Bıçaklar, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Van, 2005.

Bingöl 2002

Bingöl, A. "Karayazı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar- Historical and Archaeological Researches in Karayazı" Atatürk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt-2, Sayı: 28-29, Erzurum, 2002.

Bingöl 2007

Bingöl A. "Urartu Devleti'nin Kuruluş Dönemi Dış Politikası", Prof. Dr. Mehmet ÖZSAİT ve Nesrin ÖZSAİT Armağanı, İstanbul, 2007

Bingöl 2008

Bingöl A. "Arpaçay'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Kars 2008, 57-71.

Bingöl 2011

Bingöl A. "Kars ve Çevresinde Demirçağı Yerleşmeleri", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 8, Kars, 2011, 20-40.

Bingöl 2008

Bingöl A. "Ardahan/Çıldır Akçakale Kazısı Ön Çalışma Raporu", 29. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 2008

Bingöl 2008

Bingöl A. "Kafkaslar'da Demirçağı", II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu, Kars, 2008

Bingöl 2009

Bingöl A. "2007 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars, Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 30. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 2009.

Bingöl 2010

Bingöl A. "2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars, Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 27. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 2010.

Bingöl 2011

Bingöl A. "2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars, Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 28. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 2011.

Bingöl 2012

Bingöl A. "Yüzey Araştırmaları Işığında Kars Bölgesi Kaya Panoları", Uluslararası Doğu Anadolu-Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu, 10-13 Ekim Erzurum, 2012.

Bingöl 2003

Bingöl, A. En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi, A.Ü. Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2003.

Brosset 1864

Brosset, M. F. "Rapport sur diverses inscriptions recueillies par MM. Jules Kâstner et Ad. Berger", Bulletin de l'Académie impériale des sciences de St. Petersburg 3 (7), 1864.

Burney 1957

Burney, C.A. "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", Anatolian Studies-VII, 1957.

Burney 1980

Burney, C. "Aspects of Excavations in Altınova, Elazığ" AnatSt, XXX, 1980.

Burney 1971

Burney C.A. 1971, The Peoples of The Hills, London, 1971.

Buyruk 2002

Buyruk, H. İğdır ve Çevresinde Tarihi ve Kültürel Kalıntılar, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2002.

Buyruk 2007

Buyruk, H. Tarihi ve Kültürel Varlıkları ile İğdır, 2007.

Can 2007

Can, B. "Antik Kaynaklar Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarihi ve Kültürel Coğrafyası", Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları (ed. B.Can, M. Işıklı), Erzurum, 2007.

Ceylan 1994

Ceylan, A. M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994.

Ceylan 2001

Ceylan, A. Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Ankara, 2001.

Ceylan 2001

Ceylan, A. "Van ve Erzurum Müzelerinde Bulunan Urartu Bronz Testileri", Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi-26, Erzurum, 2001.

Ceylan 2001

Ceylan A. "Van Müzesi'nde Bulunan Urartu Bronz Çingirakları" Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, 26, 2001.

Ceylan 2002

Ceylan, A. "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları" 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2, Ankara, 2002.

Ceylan 2002

Ceylan, A. "Yazılıtaş Horasan", Çağlayan Aras-I, Erzurum, 2002.

Ceylan 2003

Ceylan, A. "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları" 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2, Ankara, 2003.

Ceylan 2004

Ceylan,A. "Doğubayazıt'ın Eskiçağ Tarihi'ne Bir Bakış (İlk Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na)", Güneşin Doğduğu Yer DoğubayazıtSempozyumu (13-14 Eylül, 2003), İstanbul, 2004.

Ceylan 2004

Ceylan, A. "2002 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüze Araştırmaları"21. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2, Ankara, 2004.

Ceylan 2005

Ceylan, A. "The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age", Anatolian Iron Ages V, London, 2005.

Ceylan 2005

Ceylan, A. "2003 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüze Araştırmaları"22. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 2005.

Ceylan 2006

Ceylan, A. "2004 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüze Araştırmaları"23. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 2006.

Ceylan 2007

Ceylan, A. "2005 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüze Araştırmaları"24. Araştırma Sonuçları Toplantısı,Ankara, 2007.

Ceylan 2008

Ceylan, A. Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars- Iğdır (1998-2008), Erzurum, 2008.

Ceylan 2008

Ceylan, A. "Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-1, Kars, 2008.

Ceylan2008

Ceylan A. Kuzeydoğu Anadolu Yüze Araştırmalarının Bir Değerlendirilmesi, A.Ü. Fen-Ed. Fakültesi Sos. Bil. Dergisi, Erzurum, 2008.

Ceylan 2007

Ceylan N. Kağızman Bölgesi'nin Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,Kars, 2007.

Çilingiroğlu 1976

Çilingiroğlu, A. "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler" , Anadolu Araştırmaları IV-V-77, Ankara, 1976.

Çilingiroğlu 1978

Çilingiroğlu, A. "Urartu Apadanasının Kökeni", Anadolu Araştırmaları VI, Ankara, 1978.

Çilingiroğlu 1980

Çilingiroğlu, A. "An Urartian Fortress in Diauehi : Umudum Tepe", Anadolu Araştırmaları VIII, Ankara, 1980.

Çilingiroğlu 1983

Çilingiroğlu, A. "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları" , Anadolu Araştırmaları. IX, Ankara, 1983.

Çilingiroğlu 1983

Çilingiroğlu, A. "Mass Deportation in the Urartian Kingdom" , Anadolu Araştırmaları. IX, Ankara, 1983.

Çilingiroğlu 1983

Çilingiroğlu, A. "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi-II, İstanbul, 1983.

Çilingiroğlu 1994

Çilingiroğlu, A. "Excavations at the Fortress of Ayanis", Anatolian Iron Ages 3 (Ed.A.Cilingiroğlu-D.French),41- 47,Ankara,1994.

Çilingiroğlu 1994

Çilingiroğlu, A. Urartu Tarihi, Bornova, 1994.

Çilingiroğlu 1995

Çilingiroğlu, A. Van (En Eski Çağlardan Urartu Krallığı'nın Sonuna Kadar), İstanbul, 1995.

Çilingiroğlu 1996

Çilingiroğlu, A. "Van -Ayanis Kalesi Kazıları,1993-1994",XVII.I. Kazı Sonuçları Toplantısı I,Ankara, 1996.

Çilingiroğlu 1996

Çilingiroğlu, A. "Urartu'da Az Bilinen Bir Sanat Dalı: Bezemeli Tas Kapları Anadolu Araştırmaları XIV, A.Erzen Armağan Kitabı, İstanbul,1996.

Çilingiroğlu 1997

Çilingiroğlu, A. Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı, İzmir, 1997

Çilingiroğlu 1998

Çilingiroğlu, A. "Urartu" Eczacıbaşı Sanat Sözlüğü, İstanbul, 1998.

Çilingiroğlu 2005

Çilingiroğlu, A. "Urartu Dini", Arkeoatlas-IV, İstanbul, 2005.

Çilingiroğlu 2009

Çilingiroğlu, A. "Ayanis Kalesi Işığında Urartu Çanak-Çömleği", I.Odtü Arkeometri Çalıştayı, Ankara, 2009.

Çilingiroğlu 1992

Çilingiroğlu, A. "Van Dilkaya Kazıları", XIII.Kazı Sonuçları Derin, Z. Toplantısı, Ankara, 1992.

Çilingiroğlu 2000

Çilingiroğlu, A. "Van Ayanis Kalesi Kazıları-1998", XXI.KazıDerin, Z. Sonuçları Toplantısı I, Ankara, 2000.

Çilingiroğlu 1995

Çilingiroğlu, A. "Rusahinili in Front of Mount Eiduru": TheSalvini, M. Urartian Fortress of Ayanis, SMEA 35,1995.

Çilingiroğlu 1999

Çilingiroğlu, A. "When was the castle of Ayanis built and what is the meaningSalvini, M. of word 'Şuri", Anatolian Iron Ages 4, Anatolian Studies, 49, 1999.

Çilingiroğlu 1997

Çilingiroğlu, A. "The 1997 Excavation Campaign at the Urartion Salvini, M. Fortress of Ayanis",SMEA XXXIX/2,1997.

Çilingiroğlu 1999

Çilingiroğlu, A. "Van Ayanis Kalesi Kazıları-1997",XX. Sağlamtimur, H. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara, 1999.

Darkot 1988

Darkot, B. "Aras", İslam Ansiklopedisi-I, 1988.

Daşcı 2011

Daşcı Z. Kars-Arpaçay'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar,Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2011.

Derin 1993

Derin, Z. Demir Çağı'nda Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri, Ege Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 1993.

Diakonov 1947

Diakonov, I. M. Kratkiye soosçxeniye o daklada i polevih isledovaniyah institutaistoriyi materialnoi Kulturi-11, 1947.

Diakonov 1948

Diakonov, I. M. "Fragmentı klinopisnih tabletok iz raskopok 1946g.na Karmir-blure", EV-2,1948.

Diakonov 1951

Diakonov, I.M. 1951, "Assiro", Vavilonskie İstocniki po istorii 2/3, 1951.

Diakonov 1963

Diakonov, I. M. Urartskiye pisma i dokumenti, Leningrad, 1963.

Diakonov 1971

Diakonov, I. M. Hurrisch und Urartaisch, München, 1971.

Diakonov 1981

Diakonov, I. M. (ed.), Drevniy Vostok i mirivaya kultura (B. B. Piotrovskii honors), Moskova, 1981.

Diakonov 1988

Diakonov, I. M. "O nekotorih napravleniyaç v urartskom yazikoznaniyi novih urartskih tekstah", HA-DV-5,1988.

Diakonov 1988

Diakonov, I. M. "Zhertvoprinoşeniye v Teisebaini (!İKN448)-Iz obşçestvennoyhistoriyi Urartu", Kavkazsko-blijne vostoçny sbornik-8, 1988.

Diakonov 1989

Diakonov, I. M. "On Some New Trends in Urartu Philology and Some New Urartian Texts", AMI22,1989.

Diakonov 1991

Diakonov, I. M. "Sacrifices in the City of Teiseba (UKN 448)- Lightson the social History of Urartu", AMI 24, 1991.

Dinçol 1974

Dinçol, A. "Çavuştepe Kazısında Çıkan Yazıtlı Küçük Buluntular", Anadolu-18, Ankara, 1974.

Dinçol 2005

Dinçol, A. "Urartu Yazısı ve Dili", Arkeoatlas-IV, İstanbul,2005.

Djaparidze 1955

Djaparidze, D. "Die Kurgane in Mes'cheti", Unter Wegs Zum GoldenenVlies Archäologische Funde aus Georgien, (F.D. A. Miren, W.Orthmann,C. Saarbrücken), 1955.

Djaparidze 1985

Djaparidze, D. Avalişvili-tsereteli Pamyatniki Meskheti Epokhi Srednei Bronzi, Tiblisi,1985.

Doğanay 1988

Doğanay, H. Erzurum'un Genel Coğrafya Özellikleri, Erzurum, 1988.

Erinç 1953

Erinç, S. Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul, 1953.

Erkmen 2001

Erkmen, M. "2001 Yılı Pasinler Kale Kazısı", XIII.Müze, 2001.

Erzen 1977

Erzen, A. "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları",Anadolu Araştırmaları-IV-V, Ankara, 1977.

Erzen 1978

Erzen, A. 1978, Çavuştepe I, MÖ 7-6. yy Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolu, Ankara, 1978.

Erzen 1984

Erzen, A. Doğu Anadolu ve Urartular/Eastern Anatolia and Urartians, Ankara, 1984.

Forrer 1931

Forrer, E. "Hajasa-Azzi" Caucasia IX, 1931.

Frankel 1979

Frankel, D. The Ancient Kingdom of Urartu, London, 1979.

Frangipane 1993

Frangipane, M. 1993, "The Result of the 1991 Campaign at Arslantepe-Malatya" XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara, 1993.

Frangipane 2003

Frangipane, M. "Doğu Anadolu İlk Tunç Çağı Dönemi" Arkeo Atlas Sayı 2, 2003.

Freely 2002

Freely, J. Türkiye Uygarlıklar Rehberi I-V (Çev. T. Birkan, G. Koca, A. Biçen), İstanbul, 2002.

Freely 2003

Freely, J. Türkiye Uygarlıklar Rehberi-5, 2003.

Genç 2008

Genç, B. 2008: Yazılı Belgeler ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Urartu Krallığının Batı Yayılımı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2008.

Good 1992

Good, R. B. "L'aménagement de la végétation dans les Alpes Australiennes", Revenue de Géographie Alpine, 1992.

Gözet 1992

Gözet, R. Urartu Devletinin Sosyo- Ekonomik Yapısı, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992.

Grousset 1947

Grousset R. Histoire de Arménie des Origines a 1071, Paris, 1947.

Gülen 2006

Gülen, T. Erzurum-Kars Plato Sahasının İklim Özellikleri, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2006.

Gündoğdu 2001

Gündoğdu H. Tarihi Kalıntıları ile Çıldır, Ankara, 2001.

Gündüz 1994

Gündüz, S. Urartu Askeri Mimarisi, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1994.

Güneri 1992

Güneri, A. "Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler", TAD-XXX, S.149-195, Ankara, 1992.

Güneri 2002

Güneri, S. 1987 Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında Son Tunç - Erken Demir Çağında Doğu-Anadolu - Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler", Olba-5, (Ed.Durugönül -M. Durukan) Mersin, 2002.

Gönültaş 2002

Gönültaş, B. "Bulamaç Höyük Kazıları 2001 Yılı Çalışmaları" KST 24/1,27-31 Mayıs 2002.

Güney 1990

Güney, E. 1990, "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı" Coğrafya Araştırmaları-2, Ankara, 1990.

Harmankaya 1996

Harmankaya, S. Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1(TAY-1), İstanbul, 1996.

Harmankaya 1997

Harmankaya, S. Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-2- Neolitik, İstanbul, 1997.

Harmankaya 2002

Harmankaya, S. Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-4 (TAY), İstanbul, 2002.

Hauptmann 1997

Hauptmann, H. "Nevali Çori", The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East-4, Eds. Meyers, New York, 1997.

Head 1911

Head, B.V. Historia Numorum, Oxford, 1911.

Honigmann 1970

Honigmann, E. Bizans Devletinin Doğu Sınırı, İstanbul, 1970.

Hortmann 1988

Hortmann, R. 1988, "Dicle", İslam Ansiklopedisi-III, Ankara, 1988.

Hoşgören 1994

Hoşgören, Y. 1994, "Türkiye'nin Gölleri", Türkiye Coğrafya Dergisi 29,1994.

Hulin 1958

Hulin, P. "Urartian Stones in The Van Museum", Anatolian Studies VIII, London, 1958.

Hulin 1959

Hulin P. "New Urartian Inscriptions From Adilcevaz", Anatolian Studies-IX, London, 1959.

Hulin 1960

Hulin, P. "New Urartian Inscribed Stones At Anzaf "Anatolian Studies-X, London, 1960.

Işık 1987

Işık, F. "Şirinlikale, Bilinmeyen Bir Urartu Kalesi ve Doğun Anadoludaki Yaratıcı Dağ Topluluğunun Kaya Anıtları Hakkında İzlenimler -Sirinlikale, Eine Unbekamle Urartaischen Burg und Beobachtungen Zu Dan Felsdenkmölern Eines Schöpferischen Bergvolks Stanatoliens", Belleten LI-200, Ankara, 1987.

Işıklı 2000

Işıklı, M. "M.Ö. I. Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve YazılıKaynaklar Işığında 'Diauehi Krallığı' Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı 6, 2000.

İbiş 2006

İbiş, R. Güllüdere Demir Çağı Yerleşmesinin Kuzeydoğu AnadoluArkeolojisindeki Yeri ve Önemi, Gazi Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.

İnandık 1965

İnandık, H. Türkiye Gölleri, İstanbul, 1965.

Kalaç 1964

Kalaç, M. "Kömürhan Urartu Kitabesi ", Belleten XX - 79, Türk TarihKurumu Yayınları, S. 349-354, 1956, Ankara,Kansu, "Marmara Bölgesi ve Trakya'da Prehistorik İskân Tarihi Bakımından Araştırmalar", Atatürk Konferansları-I, Ankara, 1964.

Karabulut 2005

Karabulut K. Doğu'da Yakalanan Kalkınma Fırsatı, Ticaret, İstanbul, 2005.

Karageçi 2011

Karageçi,M.Kars-Akyaka'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Kafkas Yüksek Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Lisans Tezi, Kars, 2011.

Karamağaralı 1993

Karamağaralı, B. "1991 Ani Kazıları", XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı-II, Ankara, 1993.

Karamağaralı 2003

Karamağaralı, B. "2000-2001 Yılı Ani Kazısı", XXIV. Kazı SonuçlarıToplantısı-II, Ankara, 2003.

Karamağaralı 1998

Karamağaralı, B. "Ani Tarihi ve Kazılarına Toplu Bakış", Sanat Tarihi Dergisi IX, İzmir,1998.

Kayabalı

Kayabalı, İ. "Anadolu'nun Kuzeydoğu, Azerbaycan'ın Kuzeybatı Sınır Boyları

Arslanoğlu 1978

Arslanoğlu, C. Tarihinin Ana Çizgileri", Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, 27-sayı 226, Ankara, 1978.

Keçer 1985

Keçer, M. Erzincan Ovası ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojisi, İ.Ü. Deneysel Bilimler ve Coğrafya Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1985.

Ketin 1983

Ketin, İ. Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış, İstanbul,1983

Kırzioğlu 1953

Kırzioğlu, F. Kars Tarihi, Ankara, 1953.

Klein 2003

Klein,R. G. Uygarlığın Doğuşu, (Çev: Y. Saltuk, 2003).

Klein 1974

Klein, J."Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altın-tepe", Anatolian Studies-XXIV, London, 1974.

Kocaman 2007

Kocaman, S.E.Urartu Kültürü Üzerindeki Geç Hitit Etkileri, Marmara Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

Koçman 1979

Koçman, A. Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1979.

Koçman 1993

Koçman, A. Türkiye İklimi, İzmir, 1993.

Koday 2001

Koday, Z. "Çıldır Gölü'nde Balıkçılık", Türk Coğrafya Dergisi 37,2001.

Koday 2005

Koday, S. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hayvancılık, Erzurum, 2005.

Konakçı 2006

Konakçı, E. 2006: Urartu Krallığında Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006.

Konyar 2004

Konyar, E. Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzeysel Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2004.

Konyar 2007

Konyar, E. "Anıtsal Kaya İşaretleri"? Atlı Araba Yapım Teknikleri Üzerine Yeni Görüşler", Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, Haberler, 2, İstanbul, 2007.

Konyar 2008

Konyar, E. "Urartu Coğrafyasında "Anıtsal Kaya İşaretleri": İşlevleri Üzerine Etno-Arkeolojik Bir Yaklaşım", Muhibbe Darga Armağanı, (Yay. Haz. Tarhan. T-A. Ti bet- E. Konyar), İstanbul, 2008.

Korucu 2005

Korucu, H. Kars İli Höyükleri, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2005.

Kuznetsov 1996

Kuznetsov, V.D. "Colchis and Bosphorus: Two models of Colonization?" New Studies on the Black Sea Littoral, 1996.

Koşay 1959

Koşay, H.Z. "Erzurum-Karaz Kazısı raporu", Belleten 91, Ankara, 1959.

Koşay 1967

Koşay, H.Z. "Pulur Kazısı", VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1967.

Koşay 1967

Koşay, H. "Pulur Kazısı", VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1967.

Koşay 1984

Koşay, H. Z. Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (1984).

Kökten 1942

Kökten, İ. K. “Doğu Anadolu Kars Bölgesi'nin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair İlk Not” D.T.C.F. Dergisi 1/2, 1942.

Kökten 1943

Kökten, İ. K. “Kars'ın Tarihi Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor” Belleten VII, 1943.

Kökten 1944

Kökten, İ. K. “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, Belleten VIII/32, Ankara, 1944.

Kökten 1947

Kökten, İ.K. “1945 Yılında Türk tarih Kurumu Adına yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, Belleten 11/43, Ankara, 1947.

Kökten 1948

Kökten, İ. K. “Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerleri ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, Türk Tarih Kongresi IV, Ankara, 1948.

Kökten 1953

Kökten, İ. K. “1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında”, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Ve Coğrafya Fakültesi Dergisi-XI, 2-4, Ankara, 1953.

Kökten 1966

Kökten, İ.K. “Yazılıkaya'da ve Kurbanağa Mağarasında (Kars- Çamışlı) Yeni Diptarih Resimleri” Kars Eli 2/20, 1966.

Kökten 1975

Kökten, İ. K. “Kars Çevresinde Diptarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri” Atatürk Konferansları, 1975.

König 1955-1957

König, F. Handbuch Der Chaldäischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner, Beiheft, Graz, 1955-1957.

Köroğlu 1997

Köroğlu, K. “1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”, XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I, Ankara, 1997.

Köroğlu 1999

Köroğlu, K. “1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”, Xvi.Araştırma Sonuçları Toplantısı-I, Ankara, 1999.

Köroğlu 2000

Köroğlu, K. 2000: “Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, Belleten LXIV /241, Ankara, 2000.

Köroğlu 2008

Köroğlu, K. "Urartu Kaya Mezarı Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni", Arkeoloji ve Sanat 127, İstanbul, 2008.

Ksenophon 1984

Ksenophon, Anabasis, İstanbul, 1984.

Kuftin 1944

Kuftin, B.A. Urartskij “Kolumbarij” u podosvy Ararata i Kuro-Araksskij eneolit [An Urartian” Columbarium” on the slopes of Ararat and the Copper Age of the Kuro- Araxes basi] Vestnik Gosudarstvennogo Muzeja Gruzii 13, 1944.

Kuşçu 2005

Kuşçu, E. Sözdizim ve Biçimbilim Açısından Urartu Dili, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2005.

Lahn 1940

Lahn, E. “Erzurum Havalisinin Jeolojik Bünyeleri”, M.T.A. Mecmuası- 2/19, Ankara, 1940.

Lahn 1948

Lahn, E. Erzurum Bölgesindeki Linyit Yataklarının Jeolojisi Hakkında Not", Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni 1/2, Ankara, 1948.

Lamb

Lamb, W. “The Culture of North-East Anatolia and Its Neighbours” AnatSt IV, 1954.

Laroche 1969

Laroche, E. “Liste des Documents Hieroglyphiques ”, Revue Hittite Et Asiatique: Organe De La Société Des Etudes Hittites-XXVII , 1969.

Laroche 1973

Laroche, E. “Les Hieroglyphes D’Altuntepe”, Anatolia XV-1971, 1973.

Loyd 1998

Loyd, S. Türkiye'nin Tarihi, Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları(1998).

Luckenbill 1968

Luckenbill, D.D. Ancient Record of Assyria and Babylonia I: Historicalrecords Assyria from the Earliest Times to Sargon to the end, Chicago1926-1927, New York, 1968.

Marincola 1994

Marincola, J. Odysseus and the Historians, Atlanta, 1994.

Marr 1917

Marr, N. A. “Oblomki Delibabinskoy Haltskoy Nadpisi ”, ZapiskiVostochnogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Archeologičeskoyo-XXIV, 1917.

Mayer 1983

Mayer, W. “Sargons Feldzug gegen Urartu-714 V.Chr.Text und Übersetzung”, MDOG 115, Berlin, 1983.

Melikişvili 1960

Melikişvili, G.A. Urartskie Klinoobraznye Nadpisi, Moskova, 1960.

Mellaart 1961

Mellaart, J. “Excavations at Hacilar. Fourth preliminary Report 1960”, Anatolian Studies 11, 1961.

Melikişvili 1971

Melikişvili, G.A. Die Urartaische Sprache, Roma. 1971.

Mellaart 1967

Mellaart, J. Çatal Höyük a Neolithic Town in Anatolia, London, 1967.

Mellaart 1988

Mellaart, J. Yakın Doğu'nun En Eski Uygarlıkları (çev. Altınok), İstanbul 1988.

Memiş 1987

Memiş, E. İskitlerin Uyguladığı Harp Taktiklerinin Diğer Milletler Üzerindeki Etkileri ve Günümüzdeki Belirtileri, Askeri Tarih Bülteni, 20, 1987.

Memiş 1987

Memiş, E. İskitlerin Tarihi, Konya, 1987.

Memiş 2002

Memiş, E. Eskiçağda Türkler, Konya, 2002.

Memiş 2006

Memiş, E. Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi, Ankara, 2006.

Merhav 1989

Merhav, R. "Every day and Ceremonial Utensil Urartu," A Metalworking Center in the Millennium B.C.E. (ed. R. Merhav), New York, 1989.

Mesçaninov 1931

Mesçaninov, I.I. 1931, "Haldeyskiye Nadpisi Na Bazeh Kolonn Sobraniye B.n.pahovskogo", Dokladi Akademiyi Nauk-SSSR, 1931,

Müller 1887

Müller, D. H. "Drei neue Inschriften von Van ", Wiener Zeitschrift Für Die Kündendes Morgenlandes-I, Wien, New York, 1887.

Öğün 1967

Öğün, B. "Urartu Araştırmalarının Anadolu, Yunanistan ve Etrüsk Tarihi ve Arkeolojisi Bakımından Önemi", VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1967.

Ökse 1993

Ökse, T.A. Ön Asya Arkeolojisi Seramik Terimleri, İstanbul, 1993.

Özey 2002

Özey, R. Siyasi Coğrafya, İstanbul, 2002.

Özfırat 2001

Özfırat, A. Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (M.Ö. II. Binyıl), İstanbul, 2001.

Özgüç 1974

Özgüç, N. The Decorate Bronze strip and Plagues from Altıntepe Mansel'e Armağan, Ankara, 1974.

Özgür 2000

Özgür, E. M. Türkiye Coğrafyası, 2000.

Özkaya 1993

Özkaya, V. "Erzurum-Horasan-Aliçeyrek Köyü Yüzey Araştırması", XI. Araştırma Sonuçlar Toplantısı, Ankara, 1993.

Palmier 1985

Palmier, "Excavations at Arslantepe 1983" VI. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1985.

Payne 1995

Payne, M.R. Urartu Yazılı Belgeler Katalogu, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995.

Payne 2006

Payne, M. R. Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu, İstanbul, 2006.

Pehlivan 1984

Pehlivan, M. En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1984.

Pehlivan 1991

Pehlivan, M. Daya (e) ni /Diau (e) hi, Erzurum, 1991.

Piotrovskii 1965

Piotrovskii, B.B. "Urartu Dini", A.Ü. Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi 23, Ankara, 1965.

Pullu 2006

Pullu, S. "Tabal - Urartu İlişkisi", I. Van Gölü Havzası Sempozyumu, İstanbul, 2006.

Roaf 1996

Roaf, M. Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi: Mezopotamya ve Yakınoğu (Çev. Kılıç, Z., 1996).

Sagona 1984

Sagona, A. The Caucasian Region in the Early Bronze Age. British Archaeological Reports (BAR) International Series 214, 1984.

Sagona 1997

Sagona, A. "Excavations Sos Höyük 1995" XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I, Ankara, 1997.

Sağlamtemir 1994

Sağlamtemir, H. Van-Dilkaya Kazılarında Çıkan Demir Çağ Çanak Çömleği, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1994.

Sağlamtemir 2001

Sağlamtemir, A.H. Urartu Krallığı'nın Ekonomik Yapısı, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2001.

Salvini 1967

Salvini, M. Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla Storia della Formazione del regno di Urartu, Roma, 1967.

Salvini 1995

Salvini, M. Geschichte und Kultur der Urartäer, Darmstadt, 1995.

Salvini 2006

Salvini, M. Urartu Tarihi ve Kültürü, İstanbul, 2006.

San 1994

San, O. Urartu Krallığının Kuzey ve Kuzeydoğu Yayılımı, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1994.

San 2000

San, O. 2000: "Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı", OLBA III, Mersin, 2000.

Sandalgian 1900

Sandalgian, J. Les Inscriptions Cunéiformes Urartiques: Transcrites Avec Une Triple Traduction Interlinéaire En Arménien Classique, En Latin En Française, Suivies D'un Glossaire Et D'une Grammaire, Venedik, 1900.

Saraçoğlu 1989

Saraçoğlu, H. Doğu Anadolu Bölgesi, İstanbul, 1989.

Sayce 1888

Sayce, A.H. "The Cuneiform Inscriptions of Van Part III", Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1888.

Sayce 1894

Sayce, A.H. "The Cuneiform Inscriptions of Van Part V", Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1894.

Selen 1943

Selen, S. "Türkiye'nin Yol Sistemi", Türk Coğrafya Dergisi I-IV, 1943.

Selen 1949

Selen, S. "Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları", Türk Coğrafya dergisi, XI-XII, 1949.

Sevin 1977

Sevin, V. "Urartu Çömlekçiliğinde Kapak", Anadolu Araştırmaları-IVV, Ankara, 1977.

Sevin 1979

Sevin, V. Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1979.

Sevin 2002

Sevin, V. "The Origins of The Urartian's in the Light of The Van/Karagündüz Excavations", Anatolian Iron Ages-IV, Anatolian Iron Age-IV, Anatolian Studies-49, 159-165, 2002.

Sevin 2003

Sevin, V. Eski Anadolu ve Trakya (2003).

Sevin 2005

Sevin, V. "Elazığ/Bahçecik Yazıtı ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi-15-2, Elazığ, 2005.

Sevin 2005

Sevin, V. "Urartu Çanak-Çömlekçiliği", Arkeoatlas-IV, İstanbul, 2005.

Sevindi 1999

Sevindi, C. Sarıkamış'ın Coğrafi Etüdü, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum. 1999.

Sivas 1991

Sivas, H. Urartu ile İlgili Asur Kaynakları, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991.

Sivas 1998

Sivas, H. Urartu Çanak-Çömleği Üzerine Yeni Gözlemler (Tuşpa-Karagündüz ve Ayanis Kazıları Işığında), İstanbul, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1998.

Sümer 1962

Sümer, O. "Urartu Pişmiş Toprak Eserleri Hakkında", Anatolia, Ankara, 1961-1962.

Şimşek 2000

Şimşek, O. Tuzluca İlçe Merkezinin Coğrafi Etüdü, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2000.

Şimşek 2005

Şimşek, O. Tuzluca İlçesi'nin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2005.

Tarhan 1975

Tarhan, M.T. “Urartu Merkezlerinde Meydana Çıkarılan Mimarinin Korunması ve Onarımı Hakkında Öneriler”, Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni-4 1975.

Tarhan 1978

Tarhan, M.T. M.Ö. XIII. Yüzyılda Urartu ve Nairi Konfederasyonları İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1978

Tarhan 1982

Tarhan, M.T. “Urartu Devleti'nin ‘Kuruluş’ Evresi ve Kurucu Krallardan ‘Lutipri=Lapturi’ Hakkında Yeni Görüşler” İ.Ü. Ed. Fak. Anadolu Araştırmaları-VIII, İstanbul, 1982.

Tarhan 1983

Tarhan, M.T. “The Structure of the Urartian State”, İ.Ü. Ed. Fak. Anadolu Araştırmaları, IX. İstanbul, 1983.

Tarhan 1985

Tarhan, M.T. “Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerine Ön Çalışmalar”, II. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1985.

Tarhan 1986

Tarhan, M.T. “Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar-I: Anıt Yapılar”, III. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1986.

Tarhan 1986

Tarhan, M.T. “Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri”, IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1986.

Tarhan 1988

Tarhan, M.T. “Recent Archaeological Research in Turkey: Van Castle and Old City”, Anatolian Studies, XXXVIII, 1988.

Tarhan 1993

Tarhan, M.T. "An Urartian Intramural 'Pithos Burial' from the Mound of Van Fortress", *Istanbul Mitteilungen: Peter Neve Festschrift*, 43, 1993.

Tarhan 2000

Tarhan, M.T. "Tuşpa-Van Kalesi Demirçağ'ın Gizemli Başkentinde Yapılan Araştırmalar ve Kazılar", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, ed. O. Belli, Ankara, 2000.

Tarhan 2001

Tarhan, M.T. "Tushpa-Van Fortress: Research and Excavations at the Mysterious Iron Age Capital", *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey*, ed. O. Belli, İstanbul, 2001.

Tarhan 2002

Tarhan, M.T. "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler" *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 2002.

Tarhan 2003

Tarhan, M.T. "Urartu Başkenti Tuşpa-Van Kalesi", *Urartu: Savaş ve Estetik*, ed. O. Belli, İstanbul, 2003.

Tarkan 1974

Tarkan, T. "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi", *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı*, Erzurum ve Çevresi, Erzurum, 1974.

Taşyürek 1978

Taşyürek, O.A. "Darstellungen des Urartaischen Gottes Haldi", *Studies zur Religion und Kultur Kleinasiens*, 1978.

Tatlı 1988

Tatlı, A. *Erzurum Bölgesinin Yaygın Çayır ve Mer'a Bitkileri*. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), Ankara, 1988.

Tatlı 1989

Tatlı, A. "Gavur Dağları (Erzurum) Florasına Katkılar" *Doğa Türk Botanik Dergisi* 13-3, 1989.

Tatlı 1989

Tatlı, A. "Allahuekber Dağları Florasına Katkılar" *Doğa Türk Botanik Dergisi* 13-3, 1989.

Topaloğlu

Topaloğlu, Y. Ardahan-Çıldır'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans tezi

Topaloğlu 2008

Topaloğlu, Y. "Sarıkamış'ta Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-1, Kars, 2008.

Topaloğlu 2010

Topaloğlu, Y. "Iğdır Bölgesi'nde Tunç Çağı Yerleşmeleri", M.-N. Özseit Armağanı, İstanbul, 2009-2010 (Baskıda)

Tozlu 1997

Tozlu, S. Trabzon-Erzurum-Beyazıt Yolu (1850-1900), A.Ü. Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, Tseretheli, 1997.

Turan 1979

Turan, Ö. Urartu Çanak Çömleği, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Bit. Tezi, Erzurum, 1979.

Turoğlu 2006

Turoğlu, H. "Yoncatepe (Van) Arkeolojik Sahası ve Onun Yakın Çevresi için CBS ve UA Teknolojileri ile Paleo-Landuse Analizi", 4. Coğrafi Bilgi Sistemleri Bilişim Günleri, İstanbul, 2006.

Tuncel 1991

Tuncel, M. "Aras", Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi-3, Ankara, 1991.

Tuncel 2001

Tuncel, M. "Fırat", Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi, 1996, 31-33, Türker 2001.

Türker 2001

Türker, A. Urartu Krallığı'nın Yerleşim Birimleri Işığında Yayılımı, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001, Erzurum, 2001.

Uçankuş 2002

Uçankuş, H. T. Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji (2002).

Uzun 1991

Uzun, S. 1991, Kağızman ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1991.

Ünal 2002

Ünal, A. Hititler Devrinde Anadolu (2002).

Ünsal 2000

Ünsal, V. Eskiçağ'da İspir ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2000.

Ünsal 2006

Ünsal, V. Eskiçağ'da Çoruh Havzası, Atatürk Üniversitesi Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2006.

Varol2005

Varol, O. Çivi Yazılı Belgeler Işığında Urartu Dili'nin Yapısal Özellikleri, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2005.

Yakar 1984

Yakar, J. "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia" Anatolian Studies XXXIV, 1984.

Yakar 1985

Yakar, J. "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part II", Anatolian Studies, 35, 1985.

Yardımcıel

Yardımcıel, A. Akyaka'da Bulunup Kars Müzesine Getirilen Yivli Keramiklerin Değerlendirilmesi, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi

Yarıcı 2005

Yarıcı, Ü. Erciş Ovasının Erken ve Orta Demir Çağı İskan Dokusu, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2005.

Yazgan 1996

Yazgan M. Urartu Metal Kapları, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996.

Yermukhamedova 2005

Yermukhamedova A. Urartu Devletlerinin Siyasi ve Askeri Tarihi, Ankara Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005.

Yıldırım 2000

Yıldırım R. Uygarlık Tarihi, 2000, İzmir

Yıldırım 2007

Yıldırım S. Okçular / Berta Havzası ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2007.

Yılmaz 2013

Yılmaz A. Tunç Çağında Kars İli ve Çevresindeki Yerleşmeler, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2013

Yılmaz 1984

Yılmaz, Ö. Horasan-Sarıkamış Arasındaki Aras Nehri Havzasının Fiziki ve Tatbiki Fiziki Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1984.

Yükmen 2000

Yükmen, B. "1999 Yılı Adıyaman, Kahramanmaraş, Hatay, Kars İlleri Yüzeysel Araştırması" AST 18/2, 22-26 Mayıs 2000.

Yükmen 2003

Yükmen, B. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Dolmenleri Işığında Anadolu Megalitleri (2003).

Yücel 1995

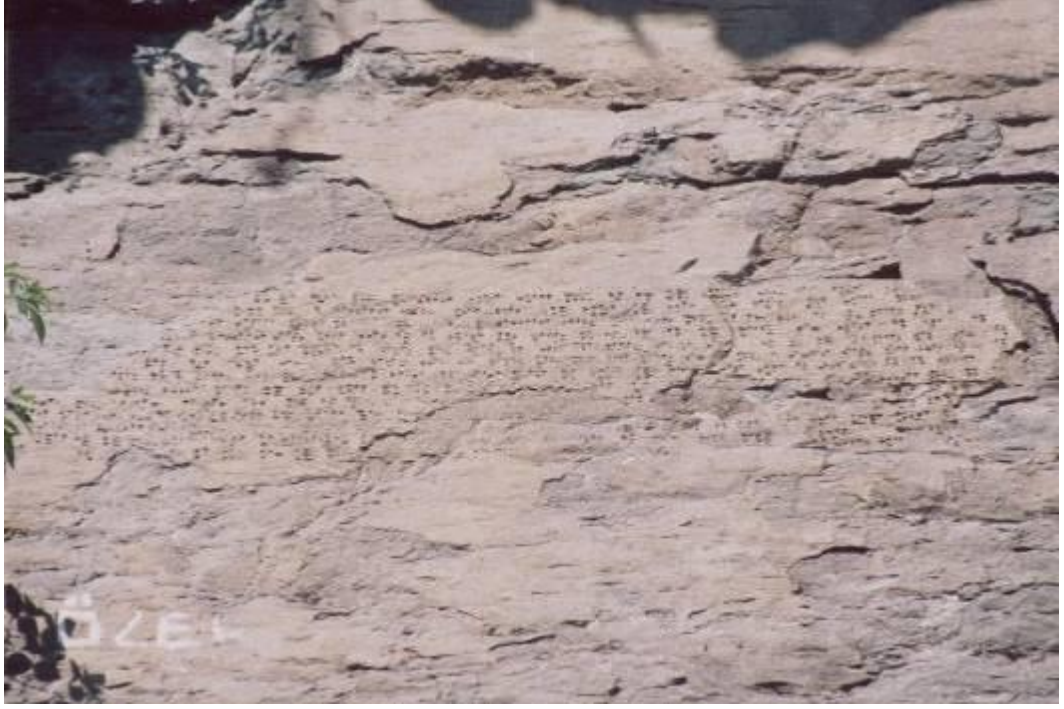
Yücel, T. "Fırat Nehrinin Rejimi Üzerine Bir Deneme", Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi-XIII-4, Ankara, 1995.

Zehiroğlu 2009

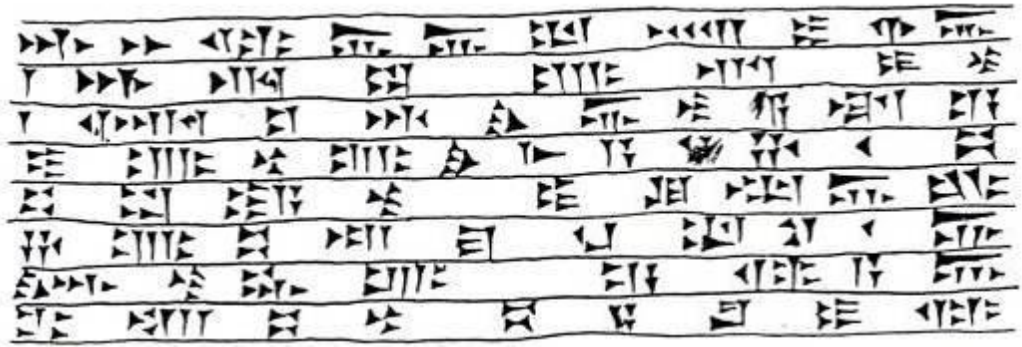
Zehiroğlu, A.M. "M.Ö. 8. yüzyıl Urartu belgelerinde: Kolha" Skani Nena-1, İstanbul, 2009.

Zimanski 2004

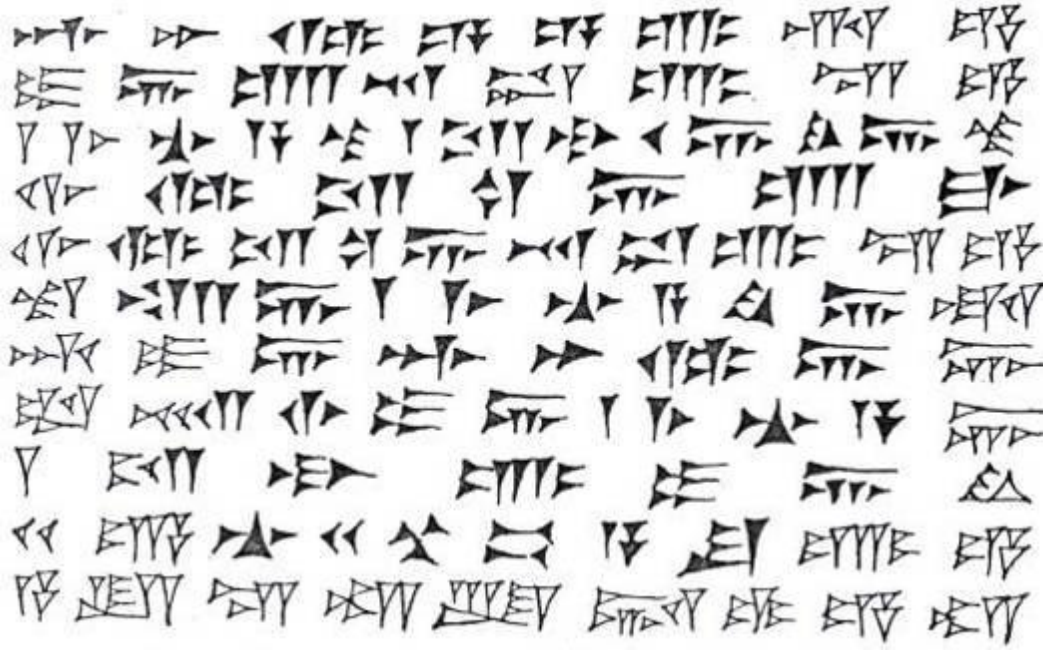
Zimanski P.E, "Urartu Krallığı ve Topografya", çev. G.Pulhan, Urartu:Savaş ve Estetik,(ed.O.Belli), İstanbul, 2004.

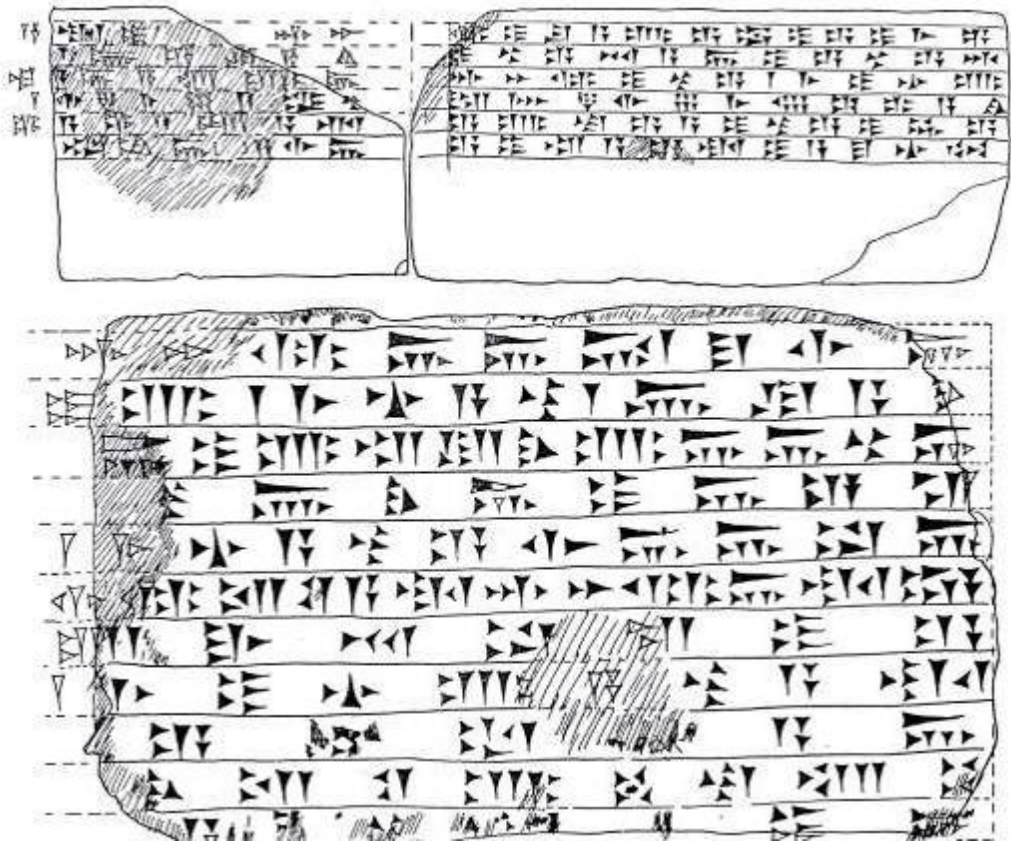
Resim 2: Ortakent (Hanak) Yazıtı (Topaloğlu 2009'dan)

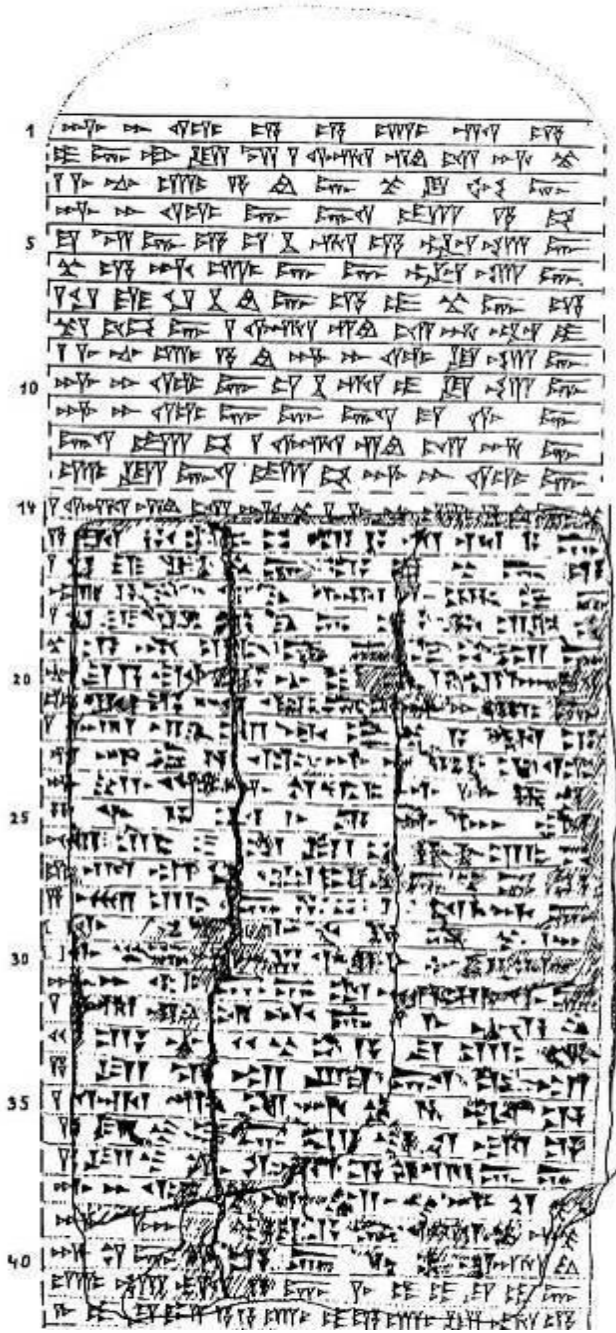
Resim 3: Taşköprü yazıtı (Payne 1995'den)

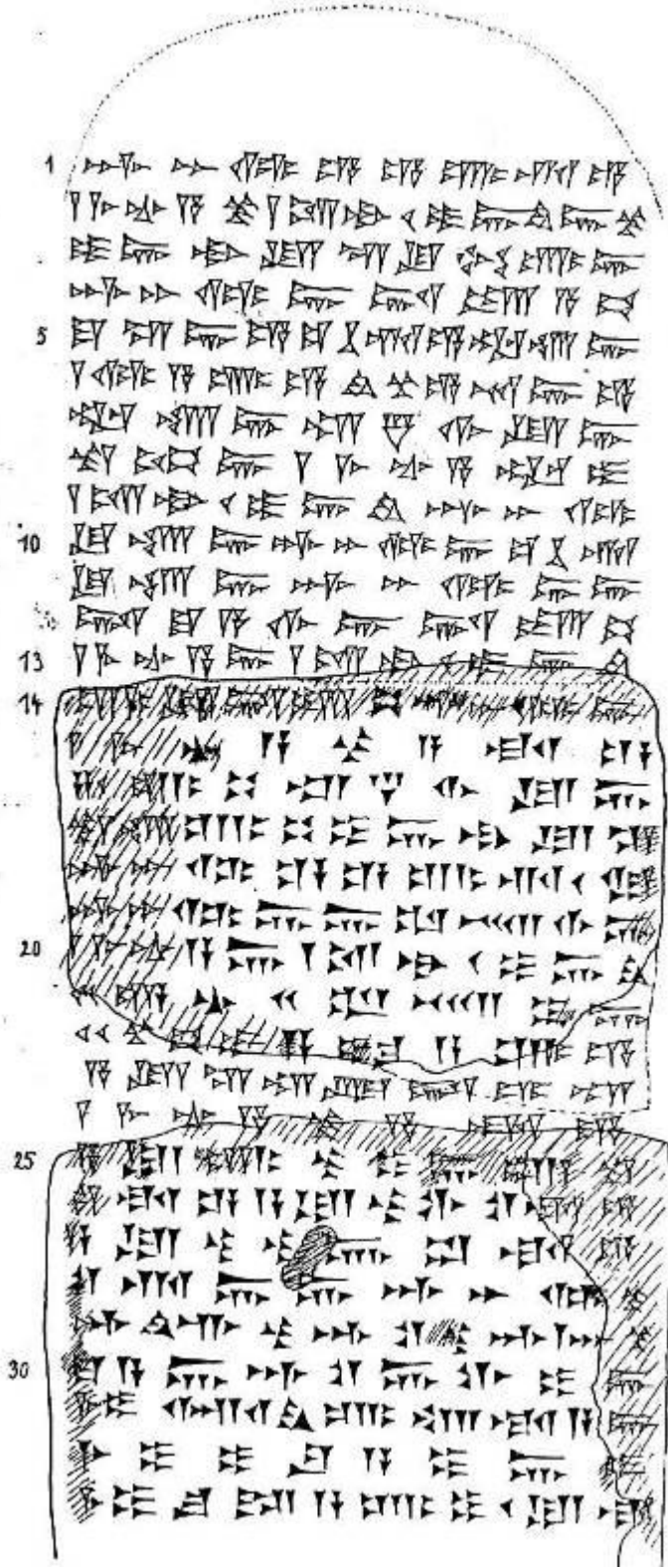
Resim 4: Başbulak Yazıtı (Topaloğlu 2009'dan)

Resim 5: Solagert Yazıtı (Topaloğlu 2009'dan)

Resim 6: Sarikamis Yazıtı (Payne 1995'den)

Resim 7: Zivin-Süngütaşı Yazıtı (Topaloğlu 2009'dan)

ÖZGEÇMİŞ

- 1982** Kahramanmaraş ili Elbistan ilçesi Gökçek Köyünde doğdu
- 1992** Gökçek Köyü İlkokulunu bitirdi
- 1995** Elbistan Gazi Mustafa Kemal Ortaokulunu bitirdi
- 1998** Elbistan Gazi Mustafa Kemal Lisesini tamamladı
- 2008** Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden mezun oldu
- 2009** Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans sınavını kazandı